Pānini Sutras

Study Guide to Laghu Siddhanta Kaumudi
Part 10 – Samaasa

Editor : Medhā Michika, AVG, Anaikatti

E-Published by:

Arsha Avinash Foundation
104 Third Street, Tatabad, Coimbatore 641012, India
Phone: + 91 9487373635
E mail: arshaavinash@gmail.com
www.arshaavinash.in

ॐ

The Study Guide to

Pāṇini-Sūtra

through Laghusiddhāntakaumudī

Volume 10

समासप्रकरणम्

Medhā Michika

AVG Anaikkatti, 2022

Copyright © 2022 by Medhā Michika
All rights reserved.

The contents of this work may not in any shape or form be reproduced without permission of Medhā Michika.

All profit from the sales of this book goes towards the activities initiated by Śrī Pūjya Svamī Dayānanda Sarasvatī.

Electronic version of this book is available at:
Arsha Avinash Foundation
www.arshaavinash.in

Printed version of this book is available at:
Arsha Vidya Gurukulam, Coimbatore, TN, India
www.arshavidya.in
Swami Dayananda Ashram, Rishikesh, UK, India
www.dayananda.org
Arsha Vidya Gurukulam, Saylorsburg, PA, USA
www.arshavidya.org
CreateSpace
www.createspace.com (Search by “Medha Michika”)
Amazon of your country
www.amazon.com etc. (Search by “Medha Michika”)

ओम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

This book is the tenth volume in a series titled
"The Study Guide to Pāṇini-Sūtra through Laghusiddhāntakaumudī"
As a traditional entry book into Pāṇinian Sanskrit grammar,
the Laghusiddhāntakaumudī of Varadarāja is studied widely, especially in India.
The "Study Guide to Pāṇini-Sūtra through Laghusiddhāntakaumudī" series of books
makes Laghusiddhāntakaumudī easily accessible to students and teachers alike who
desire to gain a good grasp of Pāṇinian Sanskrit grammar in a proper traditional manner.
In this series, each Pāṇinian sūtra is clearly explained in Laghusiddhāntakaumudī
sequence with a diagram, word by word translation,
and translation of the vṛtti (the short commentary on the sūtra).
This series of books has been developed as study material in 39-month Vedanta and
Sanskrit courses conducted under Sri Pujya Swami Dayananda Sarasvati
at Arsha Vidya Gurukulam, Anaikkatti, Tamil Nadu, India.

Study Guide to Pāṇini Sūtra through Laghusiddhāntakaumudī Series

Volume 1. संज्ञाप्रकरणम्, सन्धिप्रकरणम्

Volume 2. षड्लिङ्गाः 1 अजन्तशब्दाः

Volume 3. षड्लिङ्गाः 2 हलन्तशब्दाः

Volume 4. तिङन्तप्रकरणम् 1 भ्वादयः

Volume 5. तिङन्तप्रकरणम् 2 अदादयः ~ जुहोत्यादयः

Volume 6. तिङन्तप्रकरणम् 3 दिवादयः ~ क्र्यादयः

Volume 7. तिङन्तप्रकरणम् 4 चुरादयः ~ लकारार्थप्रक्रियाः with complete सनादिप्रत्ययसूत्राणि

Volume 8. कृदन्तप्रकरणम्

Volume 9. विभक्त्यर्थप्रकरणम् with complete कारक-विभक्तिसूत्राणि

Volume 10. समासप्रकरणम्

Volume 11. तद्धितप्रकरणम्

Volume 12. स्त्रीप्रत्ययाः ~ लिङ्गानुशासनम्

Abbreviations:

AK – अव्ययकोशः Avyaya Kosa, a dictionary of indeclinables – Sri V. Srivatsankacharya – Samskrit Education Society

Bh1 – भैमीव्याख्या प्रथम भाग – भीमसेन शास्त्री

SK – सिद्धान्तकौमुदी

B – बालमनोरमा

(KT) कर्मधारय-तत्पुरुष-समासः

(2-7T) तत्पुरुष-समासः

(NT) नञ्-तत्पुरुष-समासः

(UT) उपपद-तत्पुरुष-समासः

(116B) बहुव्रीहि-समासः

(ID) इतरेतर-द्वन्द्व-समासः

(SD) समाहार-द्वन्द्व-समासः

Table of Contents

Introduction to समास 7

Steps of making समास according to अष्टाध्यायी 7

अथ समासप्रकरणम् 8

केवलसमासः (1) भूतपूर्वः 13

केवलसमासः (2) वागर्थाविव 14

अथाव्ययीभावः 16

अव्ययीभावसमासः (1-1a. विभक्तौ in the sense of 7th case ending) अधिहरि 19

अव्ययीभावसमासः (1-1b. विभक्तौ) अधिगोपम् 23

अव्ययीभावसमासः (1-2. समीपे in the sense of nearness) उपकृष्णम् 26

अव्ययीभावसमासः (1-3. समृद्धौ in the sense of prosperity) सुमद्रम् 26

अव्ययीभावसमासः (1-4. व्यृद्धौ in the sense of lack of prosperity) दुर्यवनम् 26

अव्ययीभावसमासः (1-5. अर्थाभावे in the sense of absence of a thing) निर्मक्षिकम् 27

अव्ययीभावसमासः (1-6. अत्यये in the sense of passing away) अतिहिमम् 27

अव्ययीभावसमासः (1-7. असम्प्रति in the sense of not the time) अतिनिद्रम् 27

अव्ययीभावसमासः (1-8. शब्दप्रादुर्भावे in the sense of well known) इतिहरि 27

अव्ययीभावसमासः (1-9. पश्चात् in the sense of subsequence) अनुविष्णु 28

अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा a.योग्यता fitness) अनुरूपम् 28

अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा b. वीप्सा covering all) प्रत्यर्थम् 28

अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा c. पदार्थ-अनतिवृत्ति not exceeding) यथाशक्ति 28

अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा d. सादृश्य similarity) सहरि 29

अव्ययीभावसमासः (1-11 आनुपूर्व्य according to) अनुज्येष्ठम् 30

अव्ययीभावसमासः (1-12 योगपद्य at the same time) सचक्रम् 30

अव्ययीभावसमासः (1-13 सादृश्य being similar) ससखि 30

अव्ययीभावसमासः (1-14 सम्पत्ति becoming, proper) ससखि 30

अव्ययीभावसमासः (1-15 साकल्य totality) सतृणम् 31
अव्ययीभावसमासः (1-16 अन्त up to) साग्नि 31
अव्ययीभावसमासः (2) पञ्चगङ्गम् 32
अव्ययीभावसमासः (3) उपशरदम् 34
अव्ययीभावसमासः (4) उपजलसम् 38
अव्ययीभावसमासः (5) उपराजम् 39
अव्ययीभावसमासः (6) उपचर्मम्/उपचर्म 42
अव्ययीभावसमासः (7) उपसमिधम्/उपसमित् 43
अथ तत्पुरुषः 44
द्वितीया-तत्पुरुषसमासः 45
तृतीया-तत्पुरुषसमासः 49
चतुर्थी-तत्पुरुषसमासः 52
पञ्चमी-तत्पुरुषसमासः 54
षष्ठी-तत्पुरुषसमासः 58
सप्तमी-तत्पुरुषसमासः 63
कर्मधारय-तत्पुरुषसमासः 65
Summary of तत्पुरुषसमास with दिग्वाचक and सङ्ख्यवाचक 75
अथ बहुव्रीहिः 121
Summary of the section of modification of विसर्ग 149
अथ द्वन्द्वः 156
अथ समासान्ताः 168

Introduction to समास

<u>Steps of making समास according to अष्टाध्यायी</u>

1. A group of सुबन्तs meaningfully connected is given समास-संज्ञा according to: समासविधायक sūtras from 2.2.1 to 2.2.29.
2. प्रातिपदिक-संज्ञा is given to that which has समास-संज्ञा by 1.4.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
3. Predominance of the word in समास is decided by :
   उपसर्जन-संज्ञा-विधि by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । and 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।..
4. Declensional suffixes in समास are elided by 2.4.71 सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
5. Word placed in the first position is decided by:
   पूर्वनिपात-विधि enjoined from 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । to 2.2.38 कडाराः कर्मधारये।.
6. Modification of the पूर्वपद is enjoined by:
   पूर्वपदविधि from 6.3.1 अलुगुत्तरपदे । to 6.3.139 सम्प्रसारणस्य ।.
7. At the end of समास, an extra suffix is added to be a part of समास by:
   sūtras under समासान्ताः अधिकरण from 5.4.68 समासान्ताः । to 5.4.160 निष्प्रवाणिश्च ।.
8. Gender of समास is decided by:
   लिङ्ग-प्रकरण from 2.4.17 स नपुंसकम् । to 2.4.31 अर्धर्चाः पुंसि च ।
9. Number of समास is decided by the number of the meaning of the predominant word in समास. However, singular is used under certain conditions enumerated in:
   एकवद्भाव-प्रकरण from 2.4.1 द्विगोरेकवचनम् । to 2.4.16 विभाषा समीपे ।
10. As an exception to समास, only one word in समास remains by:
    एकशेषविधि from 1.2.64 सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । to 1.2.73 ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।
11. Process of making a समासवृत्ति, प्रातिपदिक termed समास, is completed. Now declension can be done by suffixing सुप्, or further compounding process can be done also.

अथ समासप्रकरणम्

[LSK] तत्र ^{0} आदौ $^{7/1}$ केवल-समासः $^{1/1}$।

Among समासs, at the beginning, केवल-समास is studied.

[LSK] समासः $^{1/1}$ पञ्चधा ^{0} ।

समास is five-fold.

[LSK] तत्र ^{0} समसनम् $^{1/1}$ समासः $^{1/1}$।

समास in that sense, (which is five-fold), is compound (making many words into one word).[1]

[LSK] सः $^{1/1}$ च ^{0} विशेष-संज्ञा-विनिर्मुक्तः $^{1/1}$ केवल-समासः $^{1/1}$ प्रथमः $^{1/1}$ ॥१॥

The समास which does not have any special संज्ञा (being not one of the other four types: i.e. अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि, or द्वन्द्व) is called केवल-समास, and that is the first type of समास.

Sūtras from 2.1.5 अव्ययीभावः। to 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः। teach regulations of making compound: which सुबन्तs can be compounded with which सुबन्तs in which sense under these four categories. Only when these conditions are met, समास can be made. However, there are समासs which cannot meet these conditions. Such समासs are called केवल-समास.

[1] [LSK टिप्पणी 1] बहूनां पदानां मिलित्वा एकपदभवनम् । (समास is) making many words into one. Here, घञ् in the word समास is भावे as explained by ल्युट् in the word समसनम्. The घञ् in the word समास can also be कर्मणि (समस्यते इति समासः), as in सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते ।

[LSK] प्रायेण ^{0} पूर्व-पदार्थ-प्रधानः $^{1/1}$ अव्ययीभावः $^{1/1}$ द्वितीयः $^{1/1}$ ॥२॥

The second type of समास is अव्ययीभाव, in which the meaning of पूर्वपद is generally[2] the predominant[3] meaning of the समास.

[LSK] प्रायेण ^{0} उत्तर-पदार्थ-प्रधानः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$ तृतीयः $^{1/1}$ ॥३॥

The third type of समास is तत्पुरुष, in which the meaning of उत्तरपद is the predominant meaning of the समास in most cases.

[LSK] तत्पुरुषभेदः $^{1/1}$ कर्मधारयः $^{1/1}$ ।

कर्मधारय is a subdivision of तत्पुरुष. [4]

[LSK] कर्मधारयभेदः $^{1/1}$ द्विगुः $^{1/1}$ ।

द्विगु is a subdivision of कर्मधारय.[5]

[LSK] प्रायेण ^{0} अन्य-पदार्थ-प्रधानः $^{1/1}$ बहुव्रीहिः $^{1/1}$ चतुथः $^{1/1}$ ॥४॥

The fourth type of समास is बहुव्रीहि, in which the meaning of अन्यपद (another word) is the predominant meaning of the समास in most cases.

[LSK] प्रायेण ^{0} उभय-पदार्थ-प्रधानः $^{1/1}$ द्वन्द्वः $^{1/1}$ पञ्चमः $^{1/1}$ ॥५॥

The fifth type of समास is द्वन्द्व, in which the meanings of उभय-पद (both words) is the predominant meaning of the समास in most cases.

---

[2] The general predominance for certain words discussed in the वृत्ति is by observation, not by the definition taught by पाणिनि.

[3] The meaning of the word which is denoted by a तिङ् is considered to be predominant. For example, in the sentence "रामदूतः $^{1/1}$ (6T) गच्छति $^{III/1}$ । (a messenger of Rāma goes.), the उत्तरपद of the समास, दूत, is the predominant meaning in the समास because it is denoted by तिङ् of the verb गच्छति. The predominant meaning of this समास is the meaning of उत्तरपद, दूत, which is qualified by पूर्वपद, राम.

[4] As defined by 1.2.42 तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

[5] As defined by 2.1.52 सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः । ~ तत्पुरुषः समानाधिकरणेन समासः

[परिभाषासूत्रम्] 2.1.1 समर्थः पदविधिः ।

A rule for पद्s should apply only to पद्s which are meaningfully connected.

समर्थः $^{1/1}$ पदविधिः $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र; no word is required as अनुवृत्ति.

- समर्थः 1/1 – समर्थाश्रितः परस्पर-अन्वित-अर्थस्य आश्रितः । depending on the mutual connection of the words.
- पदविधिः 1/1 – पदानां विधिः पदविधिः (6T) । rule given to पद्s, such as ससासविधि.

[LSK] पद्-सम्बन्धी $^{1/1}$ यः $^{1/1}$ विधिः $^{1/1}$ सः $^{1/1}$ समर्थ-आश्रितः $^{1/1}$ बोध्यः $^{1/1}$ ।

The rule related to पद्s should be known to be the one which depends on mutual connection.

The next sūtra in अष्टाध्यायी, 2.1.2 सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे । is about स्वर, which is not in the scope of our study. The word सुप् in this sūtra becomes अनुवृत्ति for the entire section of समास.

[अधिकारसूत्रम्] 2.1.3 प्राक्कडारात्समासः ।

From here onward, up to 2.2.38 कडाराः कर्मधारये ।, the topic is समास.

प्राक् ^{0} कडारात् $^{5/1}$ समासः $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र; no word is required as अनुवृत्ति.

- प्राक् 0 – Before.
- कडारात् 5/1 – This is referring to the sūtra 2.2.38 कडाराः कर्मधारये ।; in दिग्योगे पञ्चमी.
- समासः 1/1 – समास in that sense of five-fold compound, making many words into one.

[LSK] "कडाराः कर्मधारये" (2.2.38) इति ^{0} अतः ^{0} प्राक् ^{0} समासः $^{1/1}$ इति ^{0} अधिक्रियते $^{III/1}$ ॥

Before the sūtra 2.2.38 कडाराः कर्मधारये । is about समास.

[अधिकार-विधि-सूत्रम्] 2.1.4 सह सुपा । ~ सुप् समासः

सुबन्त is compounded with another सुबन्त.

सह ^{0} सुपा $^{3/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ समासः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- सह 0 – With.
- सुपा 3/1 – By परिभाषा "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् ।", "सुबन्तेन" is understood; in सह तृतीया.
- सुप् 1/1 – From 2.1.2 सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ।; By परिभाषा "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् ।", "सुबन्तः" is understood.
- समासः 1/1 – From 2.1.3 प्राक् कडारात् समासः ।; समस्यन्ते इति समासः । सम् + अस् + घञ् (कर्मणि).

[LSK] सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} वा ^{0} समस्यते $^{III/1}$ ॥

सुबन्त is optionally compounded with another सुबन्त.

This वा is from महाभाष्य. This वृत्ति describes the sūtra as विधिसूत्र.

As अधिकारसूत्र, this sūtra tells that समास is made only between two सुबन्तs. And it gives समास-संज्ञा to the group of those two सुबन्तs.

As विधिसूत्र, this is to make केवलसमास, also known as सुप्सुपासमास, a compound which is used by शिष्ट, but no समासविधायकसूत्रs exist for making such compound.

[LSK] समासत्वात् $^{5/1}$ प्रातिपदिकत्वेन $^{3/1}$ "सुपो लुक्..." (2.4.71) ।

By the समास-संज्ञा which is given to सुबन्तs compounded by sūtras in this section, प्रातिपदिक-संज्ञा is given by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्, and by that प्रातिपदिक-संज्ञा, all the सुप्-प्रत्ययs of these सुबन्तs are elided by 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्.

[LSK] पर-अर्थ-अभिधानम्$^{1/1}$ वृत्तिः$^{1/1}$ ।

That which denotes, tells, indicates the meaning of other words is called वृत्ति.

[LSK] कृत्-तद्धित-समास-एकशेष-सनाद्यन्तधातु-रूपाः$^{1/3}$ पञ्च$^{1/3}$ वृत्तयः$^{1/3}$ ।

The five वृत्तिs are in the form of कृदन्त, तद्धितान्त, समास, एकशेष, and सनाद्यन्तधातु.

[LSK] वृत्ति-अर्थ-अवबोधकम्$^{1/1}$ वाक्यम्$^{1/1}$ विग्रहः$^{1/1}$ ।

The sentence which makes you know the meaning of वृत्ति is called विग्रह.

[LSK] सः$^{1/1}$ (विग्रहः) च^{0} लौकिकः$^{1/1}$ अलौकिकः$^{1/1}$ च^{0} इति^{0} द्विधा^{0} ।

विग्रह is two-fold: one which can be used in the natural language (प्रयोग-अर्ह), and the other which is only in grammatical usage (प्रयोग-अनर्ह).

केवलसमासः (1) भूतपूर्वः

Now, an example of केवल-समास, or सुप्सुपा-समास is given.

[LSK] तत्र ^{0} "पूर्वम् ^{0} भूतः $^{1/1}$" इति ^{0} लौकिकः $^{1/1}$ (विग्रहः)।

"That which existed before" – This is लौकिकविग्रह.

[LSK] "पूर्व अम् भूत सु" इति ^{0} अलौकिकः $^{1/1}$ (विग्रहः)। [6]

Grammatical breakdown of लौकिकविग्रह is अलौकिकविग्रह.

[LSK] भूतपूर्वः $^{1/1}$ । that which was before

This is the final form of समास.

These two सुबन्तs, पूर्वम् and भूतः, which are meaningfully connected, as used by शिष्टs, not having any विशेष-समासविधायकसूत्र, are compounded by 2.1.4 सह सुपा । ~ सुप् समासः, and the combination of these two words, भूतपूर्वः, gains समास-संज्ञा. By the समास-संज्ञा, प्रातिपदिक-संज्ञा is given by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्.

पूर्व अम् भूत सु

पूर्व भूत 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

Among the two words of the compound, which word should come first? This is decided by the section starting from 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । until the end of the पाद. This discussion is called पूर्वनिपात. However, for this example, being केवलसमास, there is no regulation given. Then, the usage of शिष्ट is the only प्रमाण to follow. Here, in a sūtra itself the शिष्ट-प्रयोग is seen:

[LSK] "भूतपूर्वे चरट्" (5.3.53) इति ^{0} निर्देशात् $^{5/1}$ पूर्वनिपातः $^{1/1}$।

By the mentioning of 5.3.53 भूतपूर्वे चरट् ।, भूत should come as पूर्वपद.

भूतपूर्व + सुँ

पदसंज्ञा 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।

भूतपूर्व + रुँ 8.2.66 ससजुषो रुँः । ~ पदस्य

भूतपूर्वः 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

In the same manner, पूर्वम् अदृष्टम् अदृष्टपूर्वम् । न एकः नैकः । उत्तमः ऋणे उत्तमर्णः । अधमः ऋणे अधमर्णः । are seen.

---

[6] अम् comes after पूर्व, used as adverb, by (वा० २.४.१८) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबता च इष्यते ।

<u>केवलसमासः (2) वागर्थाविव</u>

(वार्त्तिकम्) इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च । ~ सुप् सुपा सह

The indeclinable word इव can be compounded and विभक्ति is not elided.

इवेन $^{3/1}$ समासः $^{1/1}$ विभक्ति-अलोपः $^{1/1}$ च ^{0} । ~ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0}

4 words in the वार्त्तिक; 3 words as अनुवृत्ति

- इवेन 3/1 – "इव" is used as अनुकरण; समानाधिकरण to सुपा.
- समासः 1/1 – This is समासविधि.
- विभक्ति-अलोपः 1/1 – न लोपः अलोपः (NT) । विभक्तेः अलोपः (6T) । absence of elision of विभक्ति.
- च 0 – Two rules, ससाम and विभक्ति-अलोप, are told in one वाक्य.

[LSK] वागर्थौ $^{1/2}$ इव ^{0} वागर्थाविव $^{1/1}$ ।

That which is like word and its meaning.

वागर्थ + औ + इव

समास-संज्ञा	(वार्त्तिकम्) इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च । ~ सुप् सुपा सह
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

Note that elision of सुप् by 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । is prohibited by the वार्त्तिक.

वागर्थौ + इव	6.1.88 वृद्धिरेचि ।, after negating 6.1.102 by 6.1.104
वागर्थाव् + इव	6.1.78 एचोऽयवायावः ।
वागर्थाविव	

Since इव is in चादिगण, and असत्त्ववाची, निपात-संज्ञा is given by 1.4.57 चादयोऽसत्त्वे ।, and then अव्यय-संज्ञा by 1.1.37 स्वरादिनिपातमव्ययम् ।.

वागर्थाविव + सु

वागर्थाविव	2.4.82 अव्ययादाप्सुपः। ~ लुक्

[LSK टिप्पणी] विभाषा-अधिकार-अभावे $^{7/1}$ अपि ^{0} अयम् $^{1/1}$ समासः $^{1/1}$ अनित्यः $^{1/1}$ । अतः ^{0} एव ^{0} इव-शब्दस्य $^{6/1}$ व्यत्ययेन $^{3/1}$ (in reverse, इव comes before वामनः) अपि ^{0} प्रयोगे $^{7/1}$ "उद्वाहुरिव वामनः" इति ^{0} कालिदास-प्रयोगः $^{1/1}$ संगच्छते $^{III/1}$ ॥

Even though it is not in the topic of विभाषा (optional), this समास is not compulsory. Because of this, the usage of इव being used in reverse order (that means, इव is not compounded) is seen.

अथाव्ययीभावः

[अधिकारसूत्रम्] 2.1.5 अव्ययीभावः ।

From here up to तत्पुरुष section, the समास is termed अव्ययीभाव.

अव्ययीभावः $^{1/1}$ ।

1 word in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- अव्ययीभावः 1/1 – This becomes संज्ञा when added to another sūtra in this section.

[LSK] अधिकारः $^{1/1}$ अयम् $^{1/1}$ प्राक् ^{0} तत्पुरुषात् $^{5/1}$ ॥

This is अधिकार up to 2.1.22 तत्पुरुषः।, exclusively.

[विधिसूत्रम्] 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । ~ समर्थः सुप् सुपा सह समासः अव्ययीभावः

An अव्यय word in the sense of these 16 words is compounded with another सुबन्त, which has meaningful connection. And that अव्यय word compounded with another सुबन्त is termed समास and अव्ययीभाव.

अव्ययम् $^{1/1}$ विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्धि-अर्थाभाव-अत्यय-असंप्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चात्-यथा-आनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्य-अन्त-वचनेषु $^{7/3}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ अव्ययीभावः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- अव्ययम् 1/1 – A word termed अव्यय. This is समानाधिकरण to सुप्.
- विभक्ति…वचनेषु 7/3 – In विषयसप्तमी "in the sense of ..."; This is to qualify "अव्ययम्". Sixteen words from विभक्ति to अन्त are compounded as इतरेतरद्वन्द्व. Their meanings are summarized in the following table.

The last word वचन (उच्यन्ते इति वचनाः) is compounded as कर्मधारय, and connected to each of the sixteen words. For example, in हरै इति अधिहरि, the अव्यय "अधि" is in the sense of अधिकरणे सप्तमी विभक्तिः.

- सुप् 1/1 – From 2.1.2 सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ।; समानाधिकरण to अव्ययम्
- सुपा 3/1 – From 2.1.4 सह सुपा।
- सह 0 – From 2.1.4 सह सुपा।
- समासः 1/1 – From 2.1.3 प्राक्कडारात्समासः।; The अव्यय सुबन्त is समस्यते, compounded, with another सुबन्त which is meaningfully connected. And the सुबन्त combined with another सुबन्त is termed समास.
- अव्ययीभावः 1/1 – This is विशेष-संज्ञा to समास.

[LSK] विभक्त्यर्थादिषु $^{7/3}$ वर्तमानम् $^{1/1}$ अव्ययम् $^{1/1}$ सुबन्तेन $^{3/1}$ सह ^{0} नित्यम् ^{0} समस्यते $^{III/1}$।

अव्यय word which is in the sense of विभक्ति, etc., is always compounded with another सुबन्त.

This is how अन्वय should be done:

The words of अधिकार are: सुप् $^{1/1}$ (सुबन्तं) सुपा $^{3/1}$ (सुबन्तेन) सह ^{0} समासः $^{1/1}$ (समस्यते) । (A noun is compounded with another noun.)

What kind of noun?: अव्ययम् $^{1/1}$ (सुप् $^{1/1}$) विभक्ति...वचनेषु $^{7/3}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$। (A noun which is अव्यय in these 16 senses is compounded with another noun.)

Since सुप् $^{1/1}$ and अव्ययम् $^{1/1}$ are समानाधिकरण, सुप् is qualified by अव्ययम् $^{1/1}$. Since there is no 3rd case ending word in 2.1.6, the अव्यय is compounded with any noun.

[LSK] प्रायेण ^{0} अविग्रहः $^{1/1}$ नित्यसमासः $^{1/1}$, प्रायेण ^{0} अस्वपदविग्रहः $^{1/1}$ वा ^{0} ।

नित्य-समास is the compound which does not have विग्रह-वाक्य in most cases. In other words, the compound which does not have विग्रह-वाक्य with its own words (both पूर्वपद and उत्तरपद), in most cases.[7]

[7] टिप्पणीकार explains that there is अरुचि in the word अविग्रह since समास is explained only in विग्रह. Thus the word अविग्रह is paraphrased by अस्वपदविग्रह.

Table: 16 types of अव्ययs specified in 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप … ।

Meaning of अव्यय word		Examples of अव्यय	Examples of समास with विग्रहवाक्य
1. विभक्ति (meanings of only अधिकरणे सप्तमी)		अधि, अनु, परि, अन्तर्	हरौ इति अधिहरि। वनान्ते इति अनुवनान्तम्। नाभ्याम् इति परिनाभि। गिरौ इति अन्तर्गिरम्
2. समीप (near to)		उप, अनु, सम्	कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम्। नद्याः समीपम् अनुनदि। अक्ष्णः समीपे समक्षम्।
3. समृद्धि (prosperity of)		सु	मद्राणां समृद्धिः समद्रम्। भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षम्
4. व्यृद्धि (adversity of, bad time of)		दुर्	यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनम्। शकानां व्यृद्धिः दुःशकम्।
5. अर्थाभाव (absence of)		निर्	मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। प्रत्यूहानामभावो निष्प्रत्यूहम्।
6. अत्यय (the time of … is gone, destruction of)		अति, निस्, निर्	हिमस्य अत्ययः अतिहिमम्, निर्हिमम।
7. असंप्रति (not the time for)		अति	निद्रा सम्प्रति न युज्यते इति अतिनिद्रम्। कम्बलं सम्प्रति न युज्यते इति अतिकम्बलम्।
8. शब्दप्रादुर्भाव (popularity of)		इति, तत्, उत्	हरिशब्दस्य प्रकाशः इति इतिहरि। तत्पाणिति। उद्विक्रमादित्यम्।
9. पश्चात् (after)		अनु	विष्णोः पश्चाद् अनुविष्णु।
10. यथा	योग्यता (fit for)	अनु	रूपस्य योग्यम् अनुरूपम्।
	वीप्सा (every)	प्रति	अर्थम् अर्थं प्रति प्रत्यर्थम्।
	पदार्तानतिवृत्ति (in keeping with)	यथा	शक्तिम् अनतिक्रम्य यथाशक्ति। यथाबुद्धि। यथापूर्वम्।
	सादृश्य (similarity)	सह	हरेः साकृश्यं सहरि। (अव्ययीभावे चाकाले।)
11. अनुपूर्व्य (in the order of)		अनु	ज्येष्ठस्य आनुपृव्येण नुज्येष्ठम्।
12. यौगपद्ये (at the same time of)		सह	चक्रेण युगपत् सचक्रम्। (अव्ययीभावे चाकाले।)
13. सादृस्य (resembling)		सह	सख्या सदृशः ससखि ।
14. सम्पत्ति (prosperity)		सह	क्षत्त्राणाम् सम्पत्तिः सक्षत्त्रम्।
15. साकल्य (entirety)		सह	तृणमपि अपरित्यज्य सतृणम् अत्ति।
16. अन्ते (limitation)		सह	अग्निग्रन्थपर्यन्तम् अधीते इति साग्नि अधीते।

<u>अव्ययीभावसमासः (1-1a. विभक्तौ in the sense of 7th case ending) अधिहरि</u>

[LSK] विभक्तौ $^{7/1}$ – "हरि ङि + अधि" इति ^{0} स्थिते $^{7/1}$ ॥

In the sense of विभक्ति, in the state of "हरि ङि + अधि" –

Note that in this sūtra, only अधिकरणे सप्तमी is intended as विभक्ति.

This first examples is for the first word among these sixteen words, which is an अव्यय word in the sense of अधिकरणे सप्तमी विभक्ति.

हरौ इति अधिहरि । About, with reference to Hari is said to be अधिहरि. This is लौकिकविग्रह.

हरि + ङि + अधि । This is अलौकिकविग्रह.

अधि is in the sense of विभक्ति.

Here, in this particular समास, ङि can be said to be redundant because अधि is in the sense of ङि.

हरि + ङि + अधि 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः

By 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः, this अव्यय word (सुप्) अधि is compounded (समस्यते) with another word (सुपा), which is meaningfully connected.

Now, which word should come first in the समास? The next two sūtras are for deciding that.

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

The word in 1st case found in the sūtras giving समास-विधि is termed उपसर्जन.

प्रथमानिर्दिष्टम्$^{1/1}$ समासे$^{7/1}$ उपसर्जनम्$^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- प्रथमानिर्दिष्टम् 1/1 – This is संज्ञी. प्रथमया निर्दिष्टम् प्रथमानिर्दिष्टम् (3T) । that which is presented in the 1st case.
- समासे 7/1 – In the sūtras which give समास-विधि.
- उपसर्जनम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] समासशास्त्रे$^{7/1}$ प्रथमानिर्दिष्टम्$^{1/1}$ उपसर्जनसंज्ञम्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ॥

In the sūtras which teach समास, that which is told in the 1st case is termed उपसर्जन.

In the sūtra which enjoins समास, 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... ।, the word told in the 1st case is अव्ययम्$^{1/1}$.

In the example, the object of the meaning told by the word "अव्यय" in the sūtra is "अधि". Thus the word "अधि" is termed उपसर्जन in this case.

प्रयोजन, the purpose, of the उपसर्जन-संज्ञा is told in the next sūtra.

[विधिसूत्रम्] 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे

In समास, the word termed उपसर्जन should be placed first.

उपसर्जनम् $^{1/1}$ पूर्वम् $^{1/1}$ । ~ समासे $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- उपसर्जनम् 1/1 – This is उद्देश्य. That which is termed उपसर्जन by 1.2.43 and 1.2.44.
- पूर्वम् 0 – This is taken as adverb to a supplied verb "प्रयुज्यते". This is विधि.
- समासे 7/1 – From 2.1.3 प्राक्कडारात्समासः।, with विभक्तिविपरिणाम to अधिकरणे सप्तमी.

[LSK] समासे $^{7/1}$ उपसर्जनम् $^{1/1}$ प्राक् ^{0} प्रयोज्यम् $^{1/1}$ ।

In समास, उपसर्जन is placed before.

[LSK] इति ^{0} अधेः $^{6/1}$ प्राक् ^{0} प्रयोगः $^{1/1}$ ।

Thus, अधि should be placed first.

हरि + ङि + अधि	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः
अधि + हरि + ङि	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
अधि + हरि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

[LSK] सुपः $^{6/1}$ लुक् $^{7/1}$ ।

There is elision of सुप् by 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्.

[LSK] एकदेशविकृतस्य $^{6/1}$ अनन्यत्वात् $^{5/1}$ प्रातिपदिकसंज्ञायाम् $^{7/1}$ स्वादि-उत्पत्तिः $^{1/1}$ ।

Even though the original form "हरि ङि अधि" has been modified to "अधिहरि", because of the परिभाषा "एकदेशविकृतमनन्यवत्", it retains the status of समास. By being अव्ययीभावसमास, अव्ययसंज्ञा is given by 1.1.41 अव्ययीभावश्च।. By this समास status, प्रातिपदिकसंज्ञा is given by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च ।. Being प्रातिपदिक, सुप्-प्रत्ययs are enjoined by 4.1.2 स्वौजस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्.

[LSK] अधिहरि ^{0} ॥ About Hari.

अधिहरि + सुँ	4.1.2 स्वौजस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्
अधिहरि	2.4.81 अव्ययादाप्सुपः । ~ लुक्

For this operation, two sūtras which are studied in अव्ययानि section have to be recalled.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.41 अव्ययीभावश्च । ~ अव्ययम्

अव्ययीभावसमास is termed अव्यय.

अव्ययीभावः $^{1/1}$ च ^{0} । ~ अव्ययम् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अव्ययीभावः 1/1 – This is संज्ञी. समास made by sūtras from 2.1.6 to 2.1.21.
- च 0 – This brings अव्ययम्.
- अव्ययम् 1/1 – From 1.1.37 स्वरादिनिपातमव्ययम् ।. This is संज्ञा.

[विधिसूत्रम्] 2.4.82 अव्ययादाप्सुपः । ~ लुक्

There is लुक् elision of आप् and सुप् after अव्यय-संज्ञक word.

अव्ययात् $^{5/1}$ आप्-सुपः $^{6/1}$ । ~ लुक् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अव्ययात् 5/1 – Any word defined as अव्यय by 1.1.37 to 1.1.41; in पूर्वपञ्चमी.
- आप्-सुपः 6/1 – आप् च सुप् च आसुप् (SD), तस्य।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लुक् 1/1 – Elision of प्रत्यय, defined by 1.1.61 प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः।. This is the आदेश; from 2.4.58 ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः।.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-1b. विभक्तौ) अधिगोपम्</u>

Now, another example with अव्यय in विभक्ति-अर्थ requires more sūtras for declension.

[संज्ञासूत्रम्] 2.4.18 अव्ययीभावश्च । ~ नपुंसकम्

नपुंसक gender is given to अव्ययीभावसमास.

अव्ययीभावः $^{1/1}$ च ^{0} । ~ नपुंसकम् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अव्ययीभावः 1/1 – This is संज्ञी. समास made by sūtras from 2.1.6 to 2.1.21.
- च 0 – This brings नपुंसकम्.
- नपुंसकम् 1/1 – From 2.4.17 स नपुंसकम् ।. This is संज्ञा.

[LSK] अयम् $^{1/1}$ नपुंसकम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

अव्ययीभाव is termed नपुंसक.

One of the संज्ञाप्रदेशs of the नपुंसक status for अव्ययीभावसमास is 1.2.47 ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य।.

गाः पाति इति गोपाः। One who protects cows is called गोपा.

गो + आम् + पा + क्विप्	3.2.76 क्विप् च ।
प्रातिपदिकसंज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
गो + पा	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
<u>गोपा</u>	Being आ-ending धातु-ending word, गोपा declines like विश्वपा.

गोपि इति अधिगोपम् । About गोपा.

गोपा + ङि + अधि	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
अधि + गोपा + ङि	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
अधि + गोपा	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
<u>अधिगोपा</u>	
नपुंसकसंज्ञा	2.4.18 अव्ययीभावश्च । ~ नपुंसकम्
अव्ययसंज्ञा	1.1.41 अव्ययीभावश्च । ~ अव्ययम्
अधिगोप	1.2.47 ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।
अधिगोप + सुँ	4.1.2 स्वौजस्...।~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

Being अव्यय, 2.4.81 अव्ययादाप्सुपः । ~ लुक् is प्राप्त. The next sūtra is its अपवाद.

[विधिसूत्रम्] 2.4.83 नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । ~ सुपः लुक्

After अ-ending अव्ययीभावसमास, लुक् of सुप् does not happen. Also, सुप्s other than 5th case are replaced by अम्.

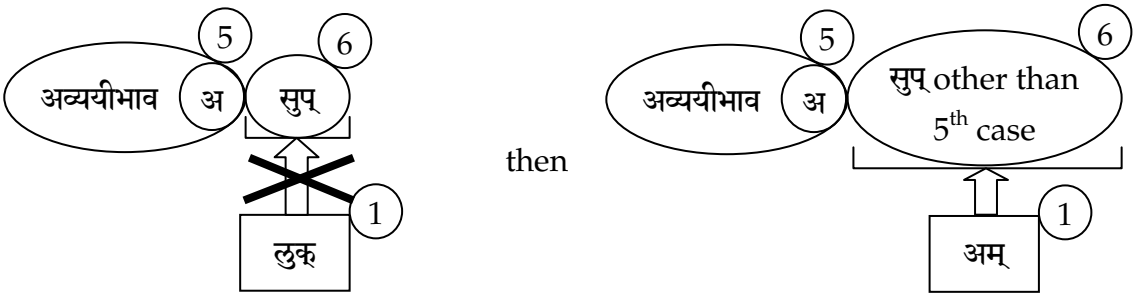

न[0] अव्ययीभावात्[5/1] अतः[5/1] अम्[1/1] तु[0] अपञ्चम्याः[6/1] । ~ सुपः[6/1] लुक्[1/1]

6 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- न 0 – This prohibits लुक्.
- अव्ययीभावात् 5/1 – In पूर्वपञ्चमी.
- अतः 5/1 – This is adjective to अव्ययीभावात्, thus तदन्तविधि is applied. "अदन्तात् अव्ययीभावात्"
- अम् 1/1 – This is the second आदेश. Being अनेकाल्, this can replace the entire स्थानिन्.
- तु 0 – This divides the sūtra into two sentences. Without this, this sūtra would be understood as "for other than 5th case विभक्ति" there is prohibition of लुक्, and अम्-आदेश". 5th case विभक्ति would therefore remain subject to लुक्-elision, which is not desired because 5th case विभक्ति, ङसिँ, भ्याम्, भ्यस् have to be there.
- अपञ्चम्याः 6/1 – अन्यार्थे नञ् ।; in स्थानेयोगा षष्ठी for अम्.
- सुपः 6/1 – From 2.4.82 अव्ययादाप्सुपः।; in स्थानेयोगा षष्ठी for लुक्.
- लुक् 1/1 – From 2.4.58. This is the first आदेश.

[LSK] अदन्तात्[5/1] अव्ययीभावात्[5/1] सुपः[6/1] न[0] लुक्[1/1], तस्य[6/1] पञ्चमीम्[2/1] विना[0] अम्-आदेशः[1/1] च[0] स्यात्[III/1]।

There is no लुक् elision of सुप् after अ-ending अव्ययीभावसमास. And, अम् is the substitute for सुप्, other than 5th case.

[LSK] गाः[2/3] पाति[III/1] इति[0] गोपाः[1/1], तस्मिन्[7/1] इति[0] अधिगोपम्[1/1] ॥ In the case of cow-herder.

अधिगोप + सुँ 4.1.2 स्वौजस्...।~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

अधिगोप + अम् 2.4.83 नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । ~ सुपः लुक्

अधिगोपम् 6.1.107 अमि पूर्वः । ~ अकः एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

The next sūtra is under the same topic of 2.4.83, the previous sūtra.

[विधिसूत्रम्] 2.4.84 तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

After अ-ending अव्ययीभावसमास, अम्-आदेश is variously applied to 3rd case and 7th case.

तृतीया-सप्तम्योः $^{6/2}$ बहुलम् $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र; other words are understood by the context.

- तृतीया-सप्तम्योः 6/2 – सुप्-प्रत्ययs in 3rd and 7th case.
- बहुलम् 1/1 – Variously. Both forms, with and without अम् आदेश are seen.

[LSK] अदन्तात् $^{5/1}$ अव्ययीभावात् $^{5/1}$ तृतीया-सप्तम्योः $^{6/2}$ बहुलम् $^{1/1}$ अम्-भावः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$।

अम्-आदेश variously takes place for 3rd case and 7th case after अ-ending अव्ययीभावसमास.

[LSK] अधिगोपम् $^{3/1,7/1}$, अधिगोपेन $^{3/1}$, अधिगोपे $^{7/1}$ वा ^{0} ।[8]

Summary or declension of अधिगोप (A1-1b)

अकारान्त-अव्ययीभावसमास-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
1	अधिगोपम् 2.4.83	अधिगोपम् 2.4.83	अधिगोपम् 2.4.83
S1	हे अधिगोप 2.4.83, 6.1.69	same as above	same as above
2	same as 1/1	same as above	same as above
3	अधिगोपम्/अधिगोपेन 2.4.84	अधिगोपम्/अधिगोपाभ्याम् 2.4.84	अधिगोपम्/अधिगोपैः 2.4.84
4	अधिगोपम् 2.4.83	अधिगोपम् 2.4.83	अधिगोपम् 2.4.83
5	अधिगोपात् 2.4.83	अधिगोपाभ्याम् 2.4.83	अधिगोपेभ्यः 2.4.83
6	अधिगोपम् 2.4.83	अधिगोपम् 2.4.83	अधिगोपम् 2.4.83
7	अधिगोपम्/अधिगोप 2.4.84	अधिगोपम्/अधिगोपयोः 2.4.84	अधिगोपम्/अधिगोपेषु 2.4.84

[8] In the opinion of भैमीकार, since अधिगोप is अद्रव्य, indicating गोपि, it is not easy to comprehend the meaning of each declension. Instead, उपकृष्ण is a better word to decline, as it is द्रव्य. (उपकृष्णेन = कृष्णस्य समीपेन, etc.)

Other examples of this type of अव्ययीभावसमास with अव्यय in the sense of विभक्ति are: वनान्ते इति अनुवनान्तम् । नाभ्याम् इति परिनाभि । गिरौ इति अन्तर्गिरम् ।, etc.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-2. समीपे in the sense of nearness) उपकृष्णम्</u>

Now, the second example of अव्यय, which is in the sense of समीप.

[LSK] कृष्णस्य $^{6/1}$ समीपम् $^{1/1}$ उपकृष्णम् $^{1/1}$ । Near Kṛṣṇa.

The अव्यय word उप is used in the sense of समीप, and it is compounded with another सुबन्त, कृष्ण, which is meaningfully connected.

कृष्ण + ङस् + उप	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
उप + कृष्ण + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
उप + कृष्ण	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
<u>उपकृष्ण</u>	
नपुंसकसंज्ञा	2.4.18 अव्ययीभावश्च । ~ नपुंसकम्
अव्ययसंज्ञा	1.1.41 अव्ययीभावश्च । ~ अव्ययम्
उपकृष्ण + सुँ	4.1.2 स्वौजस्...।~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

The declension is the same as for अधिगोपा.

Similarly, नद्याः समीपम् अनुनदि। अक्ष्णः समीपे समक्षम्।, etc.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-3. समृद्धौ in the sense of prosperity) सुमद्रम्</u>

[LSK] मद्राणाम् $^{6/3}$ समृद्धिः $^{1/1}$ सुमद्रम् $^{1/1}$ । Prosperity of people in *Madra*.

मद्र + आम् + सु ।

The अव्यय सु is in the sense of समृद्धि, prosperity. The declension is the same as for उपकृष्ण.

Similarly, भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षम्।, etc.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-4. व्यृद्धौ in the sense of lack of prosperity) दुर्यवनम्</u>

[LSK] यवनानाम् $^{6/3}$ व्यृद्धिः $^{1/1}$ दुर्यवनम् $^{1/1}$ । Lack of prosperity of Greeks.

यवन + आम् + दुर् ।

The अव्यय दुर् is in the sense of व्यृद्धि, want of prosperity, bad time, misfortune.

Similarly, शकानां व्यृद्धिः दुःशकम् । bad time for people of Śaka, etc.

अव्ययीभावसमासः (1-5. अर्थाभावे in the sense of absence of a thing) निर्मक्षिकम्

[LSK] मक्षिकाणाम् $^{6/3}$ अभावः $^{1/1}$ निर्मक्षिकम् $^{1/1}$ । Absence of flies.

मक्षिका + आम् + निर् ।

The अव्यय निर् is in the sense of अर्थाभाव, the absence of a given thing.

Similarly, प्रत्यूहानामभावो निष्प्रत्यूहम् । absence of obstacle, etc.

अव्ययीभावसमासः (1-6. अत्यये in the sense of passing away) अतिहिमम्

[LSK] हिमस्य $^{6/1}$ अत्ययः $^{1/1}$ अतिहिमम् $^{1/1}$ । The end of winter.

हिम + ङस् + अति ।

The अव्यय अति is in the sense of अत्यय, the end, conclusion, passing away of something. अति + इण् गतौ + भावे अच्

Similarly, अतिशीतम्, निर्हिमम्, निःशीतम् । the end of winter.

अव्ययीभावसमासः (1-7. असम्प्रति in the sense of not the time) अतिनिद्रम्

[LSK] निद्रा $^{1/1}$ सम्प्रति ^{0} न ^{0} युज्यते $^{III/1}$ इति ^{0} अतिनिद्रम् $^{1/1}$ । Sleeping is not proper now.

निद्रा + ङस् + अति ।

The अव्यय अति is in the sense of असम्प्रति, not the time for something.

Similarly, कम्बलं सम्प्रति न युज्यते इति अतिकम्बलम् । Now is not the time for blanket.

अव्ययीभावसमासः (1-8. शब्दप्रादुर्भावे in the sense of well known) इतिहरि

[LSK] हरि-शब्दस्य $^{6/1}$ प्रकाशः $^{1/1}$ इतिहरि $^{1/1}$ । Popularity of the word Hari.

लोके हरिशब्दः प्रकाशते इत्यर्थः । In the world, the word Hari shines.

हरि + ङस् + इति ।

The अव्यय इति is in the sense of प्रसिद्धि, popularity.

Similarly, पाणिनिशब्दस्य प्रकाश इति इतिपाणिनि । Popularity of Pāṇini.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-9. पश्चात् in the sense of subsequence) अनुविष्णु</u>

[LSK] विष्णोः $^{6/1}$ पश्चात् ^{0} अनुविष्णु $^{1/1}$ । After Viṣṇu.

विष्णु + ङस् + अनु ।

The अव्यय अनु is in the sense of पश्चात्, subsequently.

Similarly, रथानां पश्चाद् अनुरथम् । following the chariots, पदानां पश्चाद् अनुपदम् । following the steps.

[LSK] योग्यता-वीप्सा-पदार्थ-अनतिवृत्ति-सादृश्यानि $^{1/3}$ यथार्थाः $^{1/3}$ ।

The meanings of यथा are four: 1. योग्यता, fitness; 2. वीप्सा, covering all; 3. पदार्थ-अनतिवृत्ति, not exceeding something; 4. सादृश्य, similarity.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा a.योग्यता fitness) अनुरूपम्</u>

[LSK] रूपस्य $^{6/1}$ योग्यम् $^{1/1}$ अनुरूपम् $^{1/1}$ । fit, proper for the form.

रूप + ङस् + अनु ।

The अव्यय अनु is in the sense of योग्य, fit for, proper.

Similarly, गुणानां योग्यम् अनुगुणम् । proper for the quality.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा b. वीप्सा covering all) प्रत्यर्थम्</u>

[LSK] अर्थम् $^{2/1}$ अर्थम् $^{2/1}$ प्रति ^{0} प्रत्यर्थम् $^{1/1}$ । every meaning.

अर्थ + अम् + प्रति ।

The अव्यय प्रति is in the sense of वीप्सा, every.

Similarly, दिने दिने प्रतिदिनम् । every day. पादे पादे प्रतिपादम् । every quarter. एकम् एकम् इति प्रत्येकम् । each one.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा c. पदार्थ-अनतिवृत्ति not exceeding) यथाशक्ति</u>

[LSK] शक्तिम् $^{2/1}$ अनतिक्रम्य ^{0} यथाशक्ति $^{1/1}$ । not exceeding one's capacity.

शक्ति + अम् + यथा ।

The अव्यय यथा is in the sense of पदार्थ-अनतिवृत्ति, not exceeding limitation.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-10. यथा d. सादृश्य similarity) सहरि</u>

[विधिसूत्रम्] 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे

सह in अव्ययीभाव is replaced by स, but it does not take place when उत्तरपद denotes time.

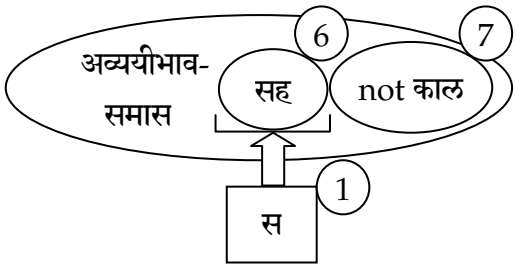

अव्ययीभावे $^{7/1}$ च ^{0} अकाले $^{7/1}$ । ~ सहस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ उत्तरपदे $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- अव्ययीभावे 7/1 – In अधिकरणे सप्तमी.
- च 0 – This connects the topic of सहस्य सः.
- अकाले 7/1 – न कालः अकालः (NT) not (a word which indicates) time ।; adjective to उत्तरपदे. Counter example: पूर्वाह्णं सदृशं सहपूर्वाह्णम् । Simultaneously with the beginning of the morning.
- सहस्य 6/1 – From 6.3.78 सहस्य सः संज्ञायाम् ।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- सः 1/1 – From 6.3.78 सहस्य सः संज्ञायाम् ।; this is आदेश. This is अनेकाल्, thus 1.1.55 अनेकाल्शित् सर्वस्य। applies.
- उत्तरपदे 7/1 – From 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; in परसप्तमी. This indicates that सह is पूर्वपद in अव्ययीभावसमास.

[LSK] सहस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ अव्ययीभावे $^{7/1}$ न ^{0} तु ^{0} काले $^{7/1}$।

स is the substitute for सह in अव्ययीभावसमास, but not when उत्तरपद is काल-वाचक.

[LSK] हरेः $^{6/1}$ सादृश्यम् $^{1/1}$ सहरि ^{0} । [9]

Similarity to Hari.

हरि + ङस् + सह । 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः

The अव्यय सह is in the sense of सादृश्य, similarity.

---

[9] The 6th case of हरि is enjoined by 2.3.72 तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । ~ षष्ठी शेषे

स + हरि 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे

<u>अव्ययीभावसमासः (1-11 आनुपूर्व्य according to) अनुज्येष्ठम्</u>

[LSK] ज्येष्ठस्य $^{6/1}$ अनुपूर्व्येण $^{3/1}$ इति ^{0} अनुज्येष्ठम् $^{1/1}$। According to elders.

ज्येष्ठ + ङस् + अनु ।

The अव्यय अनु is in the sense of अनुपूर्व्य, following the previous ones.

Similarly, वृद्धस्य अनुपूर्व्येण अनुवृद्धम् । Following the elders.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-12 योगपद्य at the same time) सचक्रम्</u>

[LSK] चक्रेण $^{3/1}$ युगपत् ^{0} सचक्रम् $^{1/1}$। Simultaneously with the wheel.

चक्र + टा + सह ।

The अव्यय सह is in the sense of योगपद्य, simultaneous.

सह is replaced by स by 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-13 सादृश्य being similar) ससखि</u>

[LSK] सख्या $^{3/1}$ सदृशः $^{1/1}$ ससखि ^{0}। (He is) similar to the friend.

सखि + टा + सह ।

The अव्यय सह is in the sense of सदृश, one which is similar.

सह is replaced by स by 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे.

Note that सादृश्य, similarity, of यथार्थ is about abstract noun, while सादृश्य here is actually referring to the one which has similarity.

<u>अव्ययीभावसमासः (1-14 सम्पत्ति becoming, proper) ससखि</u>

[LSK] क्षत्राणाम् $^{6/3}$ सम्पत्तिः $^{1/1}$ सक्षत्रम् $^{1/1}$। becoming, proper thing of kṣatras.

क्षत्र + आम् + सह ।

The अव्यय सह is in the sense of सम्पत्ति, that which is becoming of some people.

सह is replaced by स by 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे.

Similarly, सवृत्तं मुनीयाम् । Well-conducted behaviour of sages.

अव्ययीभावसमासः (1-15 साकल्य totality) सतृणम्

[LSK] तृणम्$^{2/1}$ अपि^{0} अपरित्यज्य^{0} सतृणम्^{0} अत्ति$^{III/1}$। Not leaving even a blade of grass.

तृण + टा + सह ।

Here, सह तृतीया is used in अलौकिक-विग्रहवाक्य.

सह is replaced by स by 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे.

The अव्यय सह is in the sense of साकल्य, totality. कलाभिः अवयवैः सह वर्तते इति सकलः, तस्य भावः।

Similarly, सलेशं (संपूर्णम्) भोजनम् अभ्यवहरति । He eats entirely.

अव्ययीभावसमासः (1-16 अन्त up to) साग्नि

[LSK] अग्निग्रन्थपर्यन्तम्$^{2/1}$ अधीते$^{III/1}$ इति^{0} साग्नि^{0}॥ He studies up to (inclusive of) अग्नि section.

अग्नि + टा + सह ।

Here, सह तृतीया is used in अलौकिक-विग्रहवाक्य.

सह is replaced by स by 6.3.81 अव्ययीभावे चाकाले । ~ सहस्य सः उत्तरपदे.

The अव्यय सह is in the sense of अन्त, ending.

Similarly, सतद्धितम् अधीते । He studies up to तद्धित section.

<u>अव्ययीभावसमासः (2) पञ्चगङ्गम्</u>

[विधिसूत्रम्] 2.1.20 नदीभिश्च । ~ सङ्ख्या सुप् सुपा सह समासः अव्ययीभावः

A word denoting number is compounded with another word denoting river, and that is termed समास, and अव्ययीभाव.

नदीभिः $^{3/3}$ च ^{0} । ~ सङ्ख्या $^{1/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ अव्ययीभावः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- नदीभिः 3/3 – Words denoting names of river. This is समानाधिकरण to सुपा.
- च 0 – This brings down सङ्ख्या from the previous sūtra.
- सङ्ख्या 1/1 – From 2.1.19 सङ्ख्या वंश्येन ।; a word denoting number. This is समानाधिकरण to सुप्.

[LSK] नदीभिः $^{3/3}$ सह ^{0} सङ्ख्या $^{1/1}$ समस्यते $^{III/1}$।

Number is compounded with rivers.

(वार्त्तिकम्) समाहारे चायमिष्यते । ~ सङ्ख्या नदीभिः सह समासः

This समास is desired to be in the sense of collection (of a number of rivers).

समाहारे $^{7/1}$ च ^{0} अयम् $^{1/1}$ इष्यते $^{III/1}$ । ~ सङ्ख्या $^{1/1}$ नदीभिः $^{3/3}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$

4 words in the वार्त्तिक; other words are understood by the context.

- समाहारे 7/1 – In the sense of collection; in विषयसप्तमी.
- च 0 – Adding more information to the sūtra 2.1.20 नदीभिश्च।.
- अयम् 1/1 – Indicating समासः.
- इष्यते III/1 – "is desired".

[LSK] पञ्चगङ्गम्$^{1/1}$ ।

पञ्चानाम् गङ्गानाम् समाहारः। A collection of five Gaṅgā [10]

पञ्चन् + आम् + गङ्गा + आम्

समास-संज्ञा	2.1.20 नदीभिश्च । ~ सङ्ख्या सुप् सुपा सह समासः अव्ययीभावः, समाहारे चायमिष्यते ।
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
पञ्चन् + गङ्गा	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उपसर्जन-संज्ञा for पञ्चन्	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
पञ्चन् is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
पञ्च + गङ्गा	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
नपुंसक	2.4.18 अव्ययीभावश्च । ~ नपुंसकम्
पञ्च + गङ्ग	1.2.47 ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।
पञ्चगङ्ग	

The word declines like अधिगोप.

This समास is अन्यपदार्थप्रधान. This is one of the reasons why it has been said "प्रायेण – in most cases".

[LSK] द्वियमुनम्$^{1/1}$ । The collection of two Yamunās.

द्वयोः यमुनयोः समाहारः ।

द्वि + ओस् + यमुन + ओस्

[10] A place where five streams of Gaṅgā can be indicated by लक्षणा वृत्तिः.

<u>अव्ययीभावसमासः (3) उपशरदम्</u>

शरदः समीपम् उपशरदम् । Near autumn.

शरद् + ङस् + उप 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः

उप + शरद् + ङस् 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

उप + शरद् 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

To complete these steps, a few more sūtras are required.

[अधिकारसूत्रम्] 4.1.76 तद्धिताः । ~ प्रत्ययाः

From here onwards, up to the end of 5th chapter, the प्रत्ययs are termed तद्धित.

तद्धिताः $^{1/3}$ । ~ प्रत्ययाः $^{1/3}$

1 word in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति.

- तद्धिताः 1/3 – This is संज्ञा.
- प्रत्ययाः 1/3 – From 3.1.1 प्रत्ययः।, with वचन-विपरिणाम to match with तद्धिताः. This is संज्ञी.

[LSK] आ ^{0} पञ्चम-समाप्तेः $^{5/1}$ अधिकारः $^{1/1}$ अयम् $^{1/1}$ ॥

Up to the end of the 5th chapter, this is the topic.

The next sūtra is not in लघुसिद्धान्तकौमुदी, but it is good to know the sub-category अधिकार.

[अधिकारसूत्रम्] 5.4.68 समासान्ताः । ~ प्रत्ययाः तद्धिताः

From here onwards, up to the end of 5th chapter, the तद्धितप्रत्ययs become a part of समास.

समासान्ताः $^{1/3}$ । ~ प्रत्ययाः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$

1 word in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति.

- समासान्ताः 1/3 – समासानाम् अन्ताः समासान्ताः । This is to show that the तद्धितप्रत्यय should be considered to be a part of समास, not a separate entity.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः।

- प्रत्ययाः 1/3 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।

What is the प्रयोजनम्, the purpose of classifying these तद्धितs as समासान्तs?

The answer is to retain the status of समास-वृत्ति, not of तद्धितवृत्ति for these occasions:

1) अव्ययीभाव-संज्ञा i.e. अधिराजम्

राजनि इति अधिराजम्

अधि + राजन् + टच् 5.4.108 अनश्च । ~ टच् समासान्ताः अव्ययीभावे

अधि + राज् + अ 6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

अधिराज + सुँ सुबुप्पत्तिः

अधिराज + अम् 2.4.83 नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । ~ सुपः लुक्

Here, अव्ययीभाव-संज्ञा is required. If टच् were considered to be तद्धित, the word would be considered to be a तद्धितवृत्ति, thus this sūtra would not be applicable.

2) द्विगु-संज्ञा i.e. द्विपुरी, त्रिपुरीति

द्वयोः पुरोः समाहारः द्विपुरी (द्वि + ओस् + पुर् + ओस्)

द्विपुर् + अ 5.4.74 ऋक्पूरप्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः

द्विपुर + ङीप् 4.1.21 द्विगोः । ~ ङीप् स्त्रियाम् with (वा.) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ।

3) तत्पुरुष-संज्ञा i.e. विधुरः

विगतः धूः इति विधुरः

वि + धुर् + सुँ 2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ तत्पुरुषः

विधुर् + अ 5.4.74 ऋक्पूरप्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः

विधुर 6.2.2 तत्पुरुषे तुल्यार्थः । (This is for स्वर)

4) बहुव्रीहि-संज्ञा i.e. उच्चैर्धुरः

उच्चैः धूः यस्मात् सः

उच्चैस् + धुर् + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

उच्चैर्धुर् + अ 5.4.74 ऋक्पूरप्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः

उच्चैर्धुर 6.2.1 बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । (This is for स्वर)

(In काशिका, कटकवलयिनी is mentioned as an example of द्वन्द्वसमाससंज्ञा. However, the तद्धित-प्रत्यय given by 5.2.128 द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् । ~ इनि is not under the अधिकार of समासान्ताः. Thus this example is omitted here in this book.)

[विधिसूत्रम्] 5.4.107 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

~ ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः टच्

तद्धित-प्रत्यय टच् is suffixed after प्रातिपदिक such as शरत् which is in अव्ययीभाव-समास.

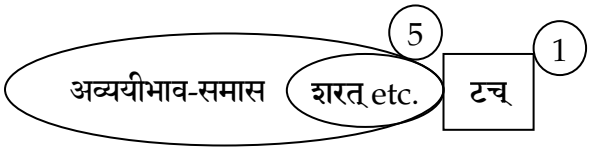

अव्ययीभावे $^{7/1}$ शरत्-प्रभृतिभ्यः $^{5/3}$ । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात् $^{5/1}$ प्रत्ययः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0} तद्धिताः $^{1/3}$ समासान्ताः $^{1/3}$ टच् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 7 words as अनुवृत्ति

- अव्ययीभावे 7/1 – In अधिकरणे सप्तमी.
- शरत्-प्रभृतिभ्यः 5/3 – शरत् प्रभृतिः येषां ते शरत्प्रभृतयः (116B) प्रातिपदिकानि, तेभ्यः। ; in दिग्योगे पञ्चमी.
- ङ्याप्प्रातिपदिकात् 5/1 – From अधिकारसूत्र 4.1.1।; in दिग्योगे पञ्चमी.
- प्रत्ययः 1/1 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

  By this, the समासान्त-प्रत्यय becomes the end part of समास.
- टच् 1/1 – From 5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् ।.

[LSK] शरद्-आदिभ्यः $^{5/3}$ टच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ समास-अन्ते $^{7/1}$ अव्ययीभावे $^{7/1}$ ।

टच् is the प्रत्यय after शरद्, at the end of अव्ययीभाव-समास.

[LSK] शरदः $^{6/1}$ समीपम् $^{1/1}$ उपशरदम् ^{0} ।

Near to autumn.

शरद् + ङस् + उप	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
उप + शरद् + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
उप + शरद्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उप + शरद् + टच्	5.4.107 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ~ तद्धिताः समासान्ताः टच्

उपशरद

उपशरद declines like उपकृष्ण.

[LSK] प्रतिविपाशम्^{0} । Every *Vipāś* (name of river)

विपाशम्$^{2/1}$ विपाशम्$^{2/1}$ प्रति^{0} इति^{0} प्रतिविपाशम्^{0}।

विपाश् + अम् + प्रति 2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः

In वीप्सा-अर्थे.

प्रति + विपाश् + अम् 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

प्रति + विपाश् 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

प्रति + विपाश् + टच् 5.4.107 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ~ तद्धिताः समासान्ताः टच्

प्रतिविपाश

प्रतिविपाश declines like उपकृष्ण.

<u>अव्ययीभावसमासः (4) उपजलसम्</u>

(अन्तर्गणसूत्रम्) जराया जरश्च । ~ तद्धिताः समासान्ताः टच्

जरा in शरत्-प्रभृति-गण takes जरस्-आदेश as well.

जरायाः $^{6/1}$ जरस् $^{1/1}$ च ^{0} । ~ तद्धिताः $^{1/3}$ समासान्ताः $^{1/3}$ टच् $^{1/1}$

3 words in the अन्तर्गतसूत्र; other words are understood by the context.

- जरायाः 6/1 – प्रातिपदिक is जरा; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- जरस् 1/1 – This is आदेश.
- च 0 – Connecting with टच् प्रत्यय.

[LSK] उपजरसम् ^{0} इत्यादि $^{1/1}$। Near old age, etc.

जरायाः $^{6/1}$ समीपम् $^{1/1}$ उपजरसम् ^{0} ।

जरा + ङस् + उप	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
उप + जरा + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
उप + जरा	2.4.71 सु=पो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उप + जरा + टच्	5.4.107 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ~ तद्धिताः समासान्ताः टच्
उप + जरस् + टच्	(वा) जरया जरश्च ।

उपजरस

उपजरस declines like उपकृष्ण.

In the same manner, जरायाम् इति अधिजरसम् ।

<u>अव्ययीभावसमासः (5) उपराजम्</u>

[विधिसूत्रम्] 5.4.108 अनश्च । ~ अव्ययीभात् टच् समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

तद्धित-प्रत्यय टच् is suffixed after अन्-ending अव्ययीभाव-समास.

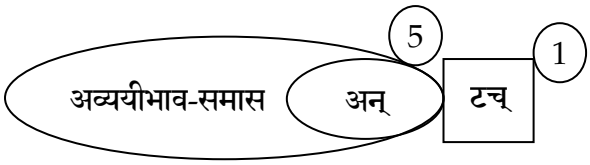

अनः $^{5/1}$ च ^{0} । ~ अव्ययीभावात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$ प्रत्ययः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- अनः 5/1 – प्रातिपदिक is अन्. This is adjective to अव्ययीभावात्. With तदन्तविधि, it is understood as "अन्-अन्तात् अव्ययीभावात्".
- च 0 – Bringing टच्.
- अव्ययीभावात् 5/1 – From 5.4.107 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। with विभक्ति-विपरिणाम.
- टच् 1/1 – From 5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

  By this, the समासान्त-प्रत्यय becomes the end part of समास.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.
- प्रत्ययः 1/1 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।.

[LSK] अन्-अन्तात् $^{5/1}$ अव्ययीभावात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ॥

टच् is the प्रत्यय after अन्-ending अव्ययीभाव-समास.

[विधिसूत्रम्] 6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

There is लोप of टि of न्-ending भ when तद्धितप्रत्यय follows.

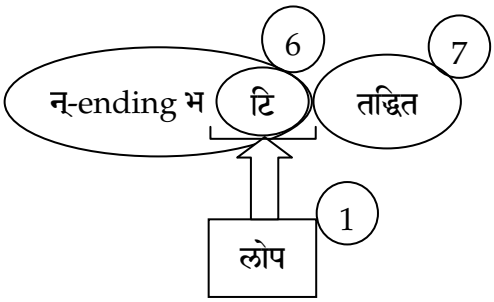

नः $^{6/1}$ तद्धिते $^{7/1}$ । ~ टेः $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ भस्य $^{6/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- नः 6/1 – Adjective to भस्य; by तदन्तविधि, न्-अन्त-भस्य is understood.
- तद्धिते 7/1 – In परसप्तमी.
- टेः 6/1 – From 6.4.143 टेः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लोपः 1/1 –From 6.4.134 अल्लोपोऽनः ।; this is आदेश.
- भस्य 6/1 – From अधिकारसूत्र 6.4.129 भस्य ।; in सम्बन्धे षष्ठी to टेः.

[LSK] न-अन्तस्य $^{6/1}$ भस्य $^{6/1}$ टेः $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ तद्धिते $^{7/1}$ ॥

लोप is the substitute in the place of टि of न्-ending भ, when तद्धित-प्रत्यय follows.

[LSK] उपराजम् ^{0} । Near to the king.

राज्ञः समीपम्

राजन् + ङस् + उप	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
उप + राजन् + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
उप + राजन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उप + राजन् + टच्	5.4.108 अनश्च । ~ अव्ययीभावात् टच् समासान्ताः तद्धिताः
उप + राज् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

उपराज

[LSK] अध्यात्मम् ^{0} ॥ About oneself

आत्मनि

आत्मन् + ङि + अधि	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
अधि + आत्मन् + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

अधि + आत्मन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
अधि + आत्मन् + टच्	5.4.108 अनश्च । ~ अव्ययीभावात् टच् समासान्ताः तद्धिताः
अधि + आत्म्+ अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः
अध्यात्म	6.1.77 इको यणचि । ~ संहितायाम्

उपराज and अध्यात्म decline like उपकृष्ण.

<u>अव्ययीभावसमासः (6) उपचर्मम्/उपचर्म</u>

[विधिसूत्रम्] 5.4.109 **नपुंसकादन्यतरस्याम् ।** ~ अनः अव्ययीभात् टच् समासान्ताः तद्धिताः

टच् is optional तद्धित-प्रत्यय after अव्ययीभाव-समास which ends with अन्-ending neuter word.

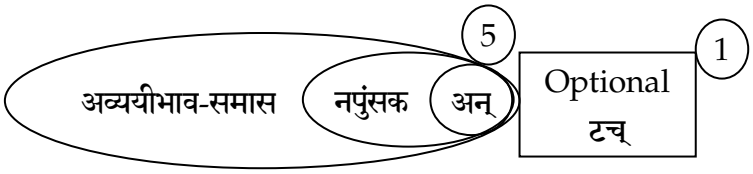

नपुंसकात्$^{5/1}$ अन्यतरस्याम्^{0} । ~ अनः$^{5/1}$ अव्ययीभावात्$^{5/1}$ टच्$^{1/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$ तद्धिताः$^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- नपुंसकात् 5/1 – Neuter प्रातिपदिक. This is adjective to अव्ययीभावात्. With तदन्तविधि, it is understood "after नपुंसक-ending अव्ययीभाव".
- अन्यतरस्याम् 0 – टच् is optional.
- अनः 5/1 – From 5.4.108 अनश्च ।; this is adjective to नपुंसकात्. With तदन्तविधि, it is understood as "अन्-अन्तात् नपुंसकात्".
- अव्ययीभावात् 5/1 – From 5.4.107 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। with विभक्ति-विपरिणाम.
- टच् 1/1 – From 5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् ।.

[LSK] अन्-अन्तम्$^{1/1}$ यत्$^{1/1}$ क्लीबम्$^{1/1}$ तद्-अन्तात्$^{5/1}$ अव्ययीभावात्$^{5/1}$ टच्$^{1/1}$ वा^{0} स्यात्$^{III/1}$ ।

टच् is the optional प्रत्यय after अव्ययीभाव-समास which ends with अन्-ending neuter.

[LSK] उपचर्मम्$^{0\,(1/1)}$ । उपचर्म$^{0\,(1/1)}$ ॥

उपचर्म with टच् declines like अधिगोप. सुप्-लुक् by 2.4.82 for उपचर्मन् without टच्, and नलोप.

चर्मणः समीपम् ।

चर्मन् + ङस् + उप	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
उप + चर्मन् + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
उप + चर्मन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उप + चर्मन् + टच्	5.4.108 अनश्च । ~ अव्ययीभावात् टच् समासान्ताः तद्धिताः
उप + चर्म् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः
उपचर्म	

टच्-अभाव-पक्षे उपचर्मन्

<u>अव्ययीभावसमासः (7) उपसमिधम्/उपसमित्</u>

[विधिसूत्रम्] 5.4.111 झयः । ~ अन्यतरस्याम् अनः अव्ययीभात् टच् समासान्ताः तद्धिताः

टच् is optional तद्धित-प्रत्यय after अव्ययीभाव-समास which ends with झय्.

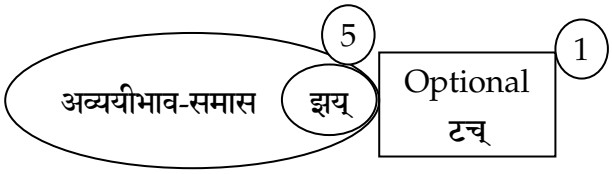

झयः $^{5/1}$ । ~ अन्यतरस्याम् ^{0} अनः $^{5/1}$ अव्ययीभावात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$

1 word in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- झयः 5/1 – प्रत्याहारः झय्. This is adjective to अव्ययीभावात्. With तदन्तविधि, it is understood "after झय्-ending अव्ययीभाव".

[LSK] झय्-अन्तात् $^{5/1}$ अव्ययीभावात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ वा ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

टच् is the optional प्रत्यय after झय्-ending अव्ययीभाव-समास.

[LSK] उपसमिधम् $^{0\,(1/1)}$ । उपसमित् $^{0\,(1/1)}$ ॥

समिधः समीपम् ।

समिध् + ङस् + उप	2.1.6 अव्ययं विभक्तिसमीप... । ~ समासः अव्ययीभावः
उप + समिध् + ङस्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
उप + समिध्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उप + समिध् + टच्	5.4.108 अनश्च । ~ अव्ययीभावात् टच् समासान्ताः तद्धिताः
उपसमिध	

टच्-अभाव-पक्षे उपसमित्

उपसमिध् + सुँ $^{1/1}$

उपसमिध्	2.4.82 अव्ययादाप्सुपः। ~ लुक्
उपसमिद्	8.2.39 झलां जयोऽन्ते ।
उपसमित्	8.4.56 वाऽवसाने । ~ चर् झलाम्

इति अव्ययीभावः ॥2॥

अथ तत्पुरुषः

[अधिकारसूत्रम्] 2.1.22 तत्पुरुषः । ~ समासः

The समास enjoined by the sūtras from here to बहुव्रीहि section (up to 2.2.23), is termed तत्पुरुष.

तत्पुरुषः $^{1/1}$ । ~ समासः $^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- तत्पुरुषः 1/1 – This becomes संज्ञा when added to another sūtra in this section.
- समासः 1/1 – This is संज्ञी.

[LSK] अधिकारः $^{1/1}$ अयम् $^{1/1}$ प्राक् ^{0} बहुव्रीहेः $^{5/1}$ ॥

This is अधिकार up to 2.2.23 शेषो बहुव्रीहिः।, exclusively.

[अधिकारसूत्रम्] 2.1.23 द्विगुश्च । ~ तत्पुरुषः

द्विगु-समास is also तत्पुरुष.

द्विगुः $^{1/1}$ च ^{0} । ~ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- द्विगुः 1/1 – द्विगु is a संज्ञा defined by 2.1.52 संख्यापूर्वो द्विगुः । ~ तत्पुरुषः; see that section for more details.
- च 0 – This allows two संज्ञाs, तत्पुरुष and द्विगु, to co-exist in one समास.
  Since this section is within the एकसंज्ञा-अधिकार taught by 1.4.1 आ कडारादेकसंज्ञा।, to avoid तत्पुरुष-संज्ञा being negated by द्विगु-संज्ञा, this sūtra tells च.
- तत्पुरुषः 1/1 – द्विगु is a subcategory of तत्पुरुष.

[LSK] द्विगुः $^{1/1}$ अपि ^{0} तत्पुरुषसंज्ञकः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ॥

द्विगु-समास is also तत्पुरुष-संज्ञक.

<u>द्वितीया-तत्पुरुषसमासः</u>

There are six sūtras which enjoin 2nd case तत्पुरुषसमास, from 2.1.24 to 2.1.29.

[विधिसूत्रम्] 2.1.24 द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । ~ सुप् सुबन्तैः सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A द्वितीया-ending word is compounded with another meaningfully connected सुबन्त, which is श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, or आपन्न. The word is termed समास and तत्पुरुष.

द्वितीया $^{1/1}$ श्रित-अतीत-पतित-गत-अत्यस्त-प्राप्त-आपन्नैः $^{3/3}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- द्वितीया 1/1 – द्वितीया विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्. This is समानाधिकरण to सुप्.
- श्रित-अतीत-पतित-गत-अत्यस्त-प्राप्त-आपन्नैः 3/3 – Seven words are compounded in ID.
  श्रित = one who relies on, अतीत = one who goes beyond, पतित = one who fell into, गत = one who has gone to, अत्यस्त = one who has been thrown over, प्राप्त = one who has gained, आपन्न = one who has gained
- सुप् 1/1 – From 2.1.2 सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ।; समानाधिकरण to अव्ययम्
- सुबन्तैः 3/3 – From 2.1.4 सह सुपा।; with वचनविपरिणाम to match with श्रित...आपन्नैः.
- सह 0 – From 2.1.4 सह सुपा।
- विभाषा 0 – From अधिकारसूत्र 2.1.11 विभाषा ।. The same thing with the same words can be said either in a sentence or in a compound.
- समासः 1/1 – The अव्यय सुबन्त is समस्यते, compounded, with another सुबन्त which is meaningfully connected. And the सुबन्त compounded with another सुबन्त is termed समास.
- तत्पुरुषः 1/1 – This is विशेष-संज्ञा to समास.

[LSK] द्वितीया-अन्तम्$^{1/1}$ श्रित-आदि-प्रकृतिकैः$^{3/3}$ सुबन्तैः$^{3/3}$ सह^{0} वा^{0} समस्यते$^{III/1}$ सः$^{1/1}$ च^{0} तत्पुरुषः$^{1/1}$ ।

A word ending with द्वितीया विभक्ति is optionally compounded with nouns whose base is श्रित, etc. That compound is called तत्पुरुष.

[LSK] कृष्णम्$^{2/1}$ श्रितः$^{1/1}$ कृष्णश्रितः$^{1/1}$ । One who takes recourse to Kṛṣṇa.

कृष्ण + अम् + श्रित + सुँ । This is अलौकिकविग्रह.

समास-संज्ञा	2.1.24 द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । ~ समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
कृष्ण + श्रित	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उपसर्जन-संज्ञा for कृष्ण	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
कृष्ण is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे

कृष्ण being a word ending with द्वितीया, which is told in प्रथमा in sūtra, gains उपसर्जन-संज्ञा by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।, then it is placed in पूर्व by 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।.

कृष्णश्रित	Even though the form has been changed since the समास-संज्ञा was given, this is still considered to be a समासवृत्ति by (प.) एकदेशविकृतमनन्यवत् ।.

[LSK] इत्यादि$^{1/1}$ ॥

दुःखम् अतीतः इति दुःखातीतः । The one who has crossed sorrow.

कूपम् पतितः इति कूपपतितः । The one who fell into the well.

ग्रामम् गतः इति ग्रामगतः । The one who has gone to the village.

तुहिनम् अत्यस्तः इति तुहिनात्यस्तः । That which has passed the winter.

सुखम् प्राप्तः इति सुखप्रापतः । The one who has obtained happiness.

दुःखम् आपन्नः इति दुःखापन्नः । The one who has obtained sorrow.

= द्वितीयातत्पुरुषसमास-विधायक-सूत्राणि, all the sūtras which enjoin 2nd case तत्पुरुष=

2.1.24 द्वितीया श्रितातीत-पतित-गतात्यस्त-प्राप्तापन्नैः द्वितीया 29

2.1.25 स्वयं क्तेन क्तेन 28

2.1.26 खट्वा क्षेपे

2.1.27 सामि

2.1.28 कालाः 29

2.1.29 अत्यन्तसंयोगे च

The following five sūtras are not introduced in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

[विधिसूत्रम्] **2.1.25 स्वयं क्तेन ।** ~ द्वितीया सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

The अव्यय word स्वयम् is compounded with क्त-प्रत्यय-ending word.

स्वयं कृतः स्वयंकृतः । natural, spontaneous

This समास is for स्वर.

[विधिसूत्रम्] **2.1.26 खट्वा क्षेपे ।** ~ क्तेन द्वितीया सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

The word खट्वा, cot, is compounded with क्त-प्रत्यय-ending word.

खट्वारूढः । one who has climbed into the cot, a lazy person.

This समास is नित्य-समास and in the sense of निन्दा.

[विधिसूत्रम्] **2.1.27 सामि ।** ~ क्तेन द्वितीया सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

The अव्यय word सामि, half, is compounded with क्त-प्रत्यय-ending word.

सामिकृतम् । half done

[B] समासाभावे तु तद्धितवृत्तौ "सामिकार्तिः" इति स्यात् इति भावः॥

[विधिसूत्रम्] 2.1.28 **कालाः ।** ~ क्तेन द्वितीया विभाषा

A word indicating time in the second case is optionally compounded with क्त-प्रत्यय-ending word.

मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । That which has begun to measure a month, a first day moon.

[SK] मासं परिच्छेत्तुम् आरब्धवान् ।

[विधिसूत्रम्] 2.1.29 **अत्यन्तसंयोगे च ।** ~ कालाः द्वितीया विभाषा

A word indicating time in the second case, in the sense of continuation, is optionally compounded with another सुबन्त.

मुहूर्तम् सुखम् मुहूरसुखम् । The comfort which lasts for 48 minutes.

<u>तृतीया-तत्पुरुषसमासः</u>

[विधिसूत्रम्] 2.1.30 तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । ~ सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A तृतीया-ending word is compounded with another meaningfully connected सुबन्त, which is 1. a word indicating a quality which is caused by the meaning of the तृतीया-ending word, or 2. the word अर्थ. The word is termed समास and तत्पुरुष.

तृतीया $^{1/1}$ तत्-कृत $^{3/1}$ अर्थेन $^{3/1}$ गुणवचनेन $^{3/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

4 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- तृतीया 1/1 – तृतीया विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्. This is समानाधिकरण to सुप्.
- तत्-कृत 3/1 – लुप्त-तृतीया-ending word. This is connected to गुणवचनेन. With the word which indicates गुण caused by that meaning of the तृतीया-ending word.
- अर्थेन 3/1 – The word "अर्थ", wealth, which is earned by the meaning of the तृतीया-ending word.
- गुणवचनेन 3/1 – गुणम् उक्तवान् शब्दः । that which indicates quality.

[LSK] तृतीया-अन्तम् $^{1/1}$ तृतीया-अन्त-अर्थ-कृत-गुणवचनेन $^{3/1}$ अर्थेन $^{3/1}$ च ^{0} सह ^{0} वा ^{0} प्राग्वत् ^{0} ।

A word ending with तृतीया विभक्ति is optionally compounded with 1. a word indicating a quality which is made by the meaning of that 3rd case-ending word, or 2. the word अर्थ. That compound is called तत्पुरुष.

The example for 1. a word indicating a quality which is caused by the meaning of the तृतीया-ending word:

[LSK] शङ्कुलया $^{3/1}$ खण्डः $^{1/1}$ शङ्कुलाखण्डः $^{1/1}$ । That which is cut by a knife.

The example for 2. the word अर्थ:

[LSK] धान्येन $^{3/1}$ अर्थः $^{1/1}$ धान्यार्थः $^{1/1}$ । Wealth caused by grains.

[LSK] "तत्कृत" इति ^{0} किम् ^{0} ? । अक्ष्णा $^{3/1}$ काणः $^{1/1}$ ॥

Why is "तत्कृत" required? Blinded by one eye. The blindness is not caused by the eye. This 3rd case is by 2.3.20 येनाङ्गविकारः ।

[विधिसूत्रम्] 2.1.32 कर्तृकरणे कृता बहुलम् । ~ तृतीया सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A तृतीया-ending word in the sense of कर्तृ or करण of a कृदन्त word is variously compounded with that कृदन्त word. The word is termed समास and तत्पुरुष.

कर्तृ-करणे $^{7/1}$ कृता $^{3/1}$ बहुलम् ^{0} । ~ तृतीया $^{1/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 7 words as अनुवृत्ति

- कर्तृ-करणे 7/1 – कर्तृ-कारकं च करण-कारकं च कर्तृकरणम् (SD), तस्मिन्। in the sense of कर्तृ or करण. This word goes with तृतीया. The word in the 3rd case is denoting कर्तृ or करण of the कृदन्त word.
- कृता 3/1 – कृत्-प्रत्यय-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्. This is समानाधिकरण to सुपा. महाभाष्यकार says "इह कृद्ग्रहणेन क्तप्रत्यय एव गृह्यते, बहुलग्रहनात्". Thus only क्त-प्रत्यय-ending words are seen in the examples. [B 2-39]
- बहुलम् 3/1 – Variously.
- तृतीया 1/1 – तृतीया विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्. This is समानाधिकरण to सुप्.

[LSK] कर्तरि $^{7/1}$ करणे $^{7/1}$ च ^{0} तृतीया $^{1/1}$ कृदन्तेन $^{3/1}$ सह ^{0} वा ^{0} प्राग्वत् ^{0} ।

A word ending with तृतीया विभक्ति in the sense of कर्तृ or करण of a कृदन्त word is variously compounded with the कृदन्त word. That compound is called तत्पुरुष.

The example for तृतीया-ending word in the sense of कर्तृ:

[LSK] हरिणा $^{3/1}$ त्रातः $^{1/1}$ हरित्रातः $^{1/1}$ । The one who is protected by Hari.

The example for तृतीया-ending word in the sense of करण:

[LSK] नखैः $^{3/1}$ भिन्नः $^{1/1}$ नखभिन्नः $^{1/1}$ । That which is broken by nails.

नख + भिस् + भिन्न + सुँ 2.1.32 कर्तृकरणे कृता बहुलम् । ~ तृतीया सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

The application of तदन्तविधि by 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य । is prohibited for समासविधि by a वार्त्तिक "समास-प्रत्यय-विधौ प्रतिषेधः।".

Because of this वार्त्तिक, the sentence "कष्टं परमश्रितः" cannot be compounded.

The next परिभाषा gives an exception for this निषेध in the particular context of this sūtra.

(परिभाषा) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ।

The mentioning of कृत् also indicates कृत् which is preceded by गति and कारक.

कृत्-ग्रहणे $^{7/1}$ गति-कारक-पूर्वस्य $^{6/1}$ अपि ^{0} ग्रहणम् $^{1/1}$ ।

4 words in the वार्त्तिक.

This is the example of गति-पूर्वक-कृत्.

[LSK] नख-निर्भिन्नः $^{1/1}$ ।

नखैः $^{3/3}$ निर्भिन्नः $^{1/1}$ नख-निर्भिन्नः $^{1/1}$ । That which is broken by nails.

नख + भिस् + निस् + भिन्न + सुँ ।

The निस् gains गति-संज्ञा by 1.4.60 गतिश्च । ~ प्रादयः क्रियायोगे.

2.1.32 कर्तृकरणे कृता बहुलम् । is applied by the help of (प.) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ।, which negates (वा.) समास-प्रत्यय-विधौ प्रतिषेधः। for 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।.

[विधिसूत्रम्] 2.1.31 पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । ~ तृतीया विभाषा

A तृतीया-ending word is optionally compounded with पूर्व (prior), सदृश (like), सम (similar), ऊन-अर्थ (in the meaning of less), कलह (fight), निपुण (proficient), मिश्र (mixed), श्लक्ष्ण (polished).

मासेन पूर्वः मासपूर्वः । Prior by a month

<u>चतुर्थी-तत्पुरुषसमासः</u>

[विधिसूत्रम्] 2.1.36 चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । ~ सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A चतुर्थी-ending word is optionally compounded with the word indicating a material meant for the meaning of the चतुर्थी-ending word, or the words such as अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित. The word is termed समास and तत्पुरुष.

चतुर्थी $^{1/1}$ तदर्थ-अर्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः $^{3/3}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- चतुर्थी 1/1 – चतुर्थी विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्.
- तदर्थ-अर्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः 3/3 –

[LSK] चतुर्थी-अन्त-अर्थाय $^{4/1}$ यत् $^{1/1}$ तद्वाचिना $^{3/1}$ अर्थ-आदिभिः $^{3/3}$ च ^{0} चतुर्थ्यन्तम् $^{1/1}$ वा ^{0} प्रग्वत् ^{0} ।

A word ending with चतुर्थी विभक्ति is optionally compounded with a word indicating a thing meant for the 4th case-ending word, and with अर्थे, etc. That compound is called तत्पुरुष.

This is an example for तदर्थ.

[LSK] यूपाय $^{4/1}$ दारु $^{1/1}$ यूपदारु $^{1/1}$ । The wood meant for यूप, sacrificial pole.

दारु, a उपदानकारण, is meant for यूप, which is the meaning of the 4th case ending word.

(वार्त्तिकम्) तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः ।

Only the relationship of material and modification is meant by "तदर्थ".

तदर्थेन $^{3/1}$ प्रकृति-विकृति-भावः $^{1/1}$ एव ^{0} इष्टः $^{1/1}$ ।

4 words in the वार्त्तिक.

[LSK] तेन $^{3/1}$ इह ^{0} न ^{0} – रन्धनाय $^{4/1}$ स्थाली $^{1/1}$ ।

Because of this वार्त्तिक, there will not be समास in "plate for cooking".

The next example is for अर्थ.

(वार्त्तिकम्) अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ।

With the word "अर्थे" has to be told नित्यसमास, in which both the words in समास are not seen, and the status of having the gender of the word which is qualified by the समास.

अर्थेन $^{3/1}$ नित्य-समासः $^{1/1}$ विशेष्य-लिङ्गता $^{1/1}$ च ^{0} इति ^{0} वक्तव्यम् $^{1/1}$ ।

6 words in the वार्त्तिक.

[LSK] द्विज-अर्थः $^{1/1}$ सुपः $^{1/1}$ । That which is meant for the priest, the soup.

लौकिकविग्रहवाक्यम्: द्विजाय अयम् (सुपः)। This is meant for the priest.

अलौकिकविग्रहवाक्यम्: द्विज + ङे + अर्थ ।

Here, both the words in the समासवृत्ति are not seen in लौकिकविग्रहवाक्य. Thus it is called नित्यसमास, or अस्वपदसमास.

The gender of the compound is the same as for the विशेष्य. Here, "सुपः" is विशेष्य and it is masculine. Thus the gender of समास becomes masculine.

Similarly,

[LSK] द्विज-अर्था $^{1/1}$ युवागूः $^{1/1}$ । Gruel for the priest.

[LSK] द्विज-अर्थम् $^{1/1}$ पयः $^{1/1}$ । Milk for the priest.

[LSK] भूतबलिः $^{1/1}$ । An offering for all beings.

[LSK] गोहितम् $^{1/1}$ । Good for the cows.

[LSK] गोसुखम् $^{1/1}$ । Pleasant for cows.

[LSK] गोरक्षितम् $^{1/1}$ । Protected (pasture) for cows.

<u>पञ्चमी-तत्पुरुषसमासः</u>

There are three sūtras which enjoin 5th case तत्पुरुषसमास, from 2.1.37 to 2.1.39.

[विधिसूत्रम्] 2.1.37 पञ्चमी भयेन । ~ सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A पञ्चमी-ending word is optionally compounded with the word भय. The word is termed समास and तत्पुरुष.

पञ्चमी $^{1/1}$ भयेन $^{3/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- पञ्चमी 1/1 – पञ्चमी विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्.
- भयेन 3/1 – The word भय.

[LSK] चोरात् $^{5/1}$ भयम् $^{1/1}$ चोरभयम् $^{1/1}$ ।

Fear from a thief.

Note that the source of the fear gains अपादान-कारक-संज्ञा by 1.4.25 भीत्रार्थानां भयहेतुः ।, and the अपादान-कारक takes fifth case by 2.3.28 अपादाने पञ्चमी।.

चोर + ङसिँ + भय + सुँ । This is अलौकिकविग्रह.

समास-संज्ञा	2.1.24 द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । ~ समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
चोर + भय	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उपसर्जन-संज्ञा for चोर	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
चोर is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
चोरभय	Even though the form has been changed since समास-संज्ञा was given, this is still considered to be a समासवृत्ति by (प.) एकदेशविकृतमनन्यवत् ।.

[विधिसूत्रम्] 2.1.39 स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । ~ पञ्चमी सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A word indicating स्तोक (little), अन्तिक (near), दूर (far), and the word कृच्छ्र in पञ्चमी is optionally compounded with a क्त-ending word. The word is termed समास and तत्पुरुष.

स्तोक-अन्तिक-दूर-अर्थ-कृच्छ्राणि $^{1/3}$ क्तेन $^{3/1}$ । ~ पञ्चमी $^{1/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 7 words as अनुवृत्ति

- स्तोक-अन्तिक-दूर-अर्थ-कृच्छ्राणि 1/3 – स्तोकं च अन्तिकं च दूरं च स्तोकान्तिकदूराणि (ID), तानि अर्थाः येषां ते स्तोक-अन्तिक-दूर-अर्थाः (116B) शब्दाः, ते च कृच्छ्रं च स्तोक-अन्तिक-दूर-अर्थ-कृच्छ्राणि (ID) ।; with पञ्चमी, तदन्तविधि is applied.
  1) स्तोकार्थः = अल्प-अर्थः शब्दः, a word indicating little
  2) अन्तिकार्थः = समीप-अर्थः शब्दः, a word indicating near
  3) दूरार्थः = a word indicating far
  4) कृच्छ्र-शब्दः = the word "कृच्छ्र"
- क्तेन 3/1 – क्त-प्रत्यय-ending word.
- पञ्चमी 1/1 – पञ्चमी विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्.

समास is for making तद्धित, such as स्तोकान्मुक्तस्य अपत्यं स्तौकान्मुक्तः।.

स्तोकात् मुक्तः । one who is liberated by a small effort

स्तोक + ङसिँ + मुक्त + सुँ ।

समास-संज्ञा 2.1.39 स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । ~ पञ्चमी तत्पुरुषः समासः

प्रातिपदिक-संज्ञा 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

Now, 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक् is applicable. The next sūtra is निषेध for the लुक्.

[निषेधसूत्रम्] 6.3.2 पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ~ अलुक् उत्तरपदे

लुक् elision does not take place for पञ्चमी विभक्ति after स्तोक, etc., when उत्तरपद follows.

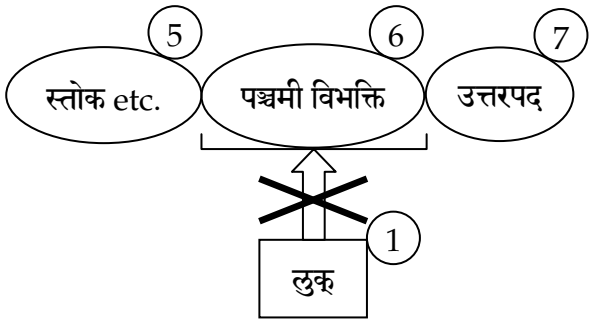

पञ्चम्याः $^{6/1}$ स्तोकादिभ्यः $^{5/3}$ । ~ अलुक् $^{1/1}$ उत्तरपदे $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- पञ्चम्याः 6/1 – In स्थानेयोगा षष्ठी.
- स्तोकादिभ्यः 5/3 – स्तोकम् आदि येषां ते स्तोकादयः (116B), तेभ्यः।; स्तोकादि points to the words which were taught in the sūtra 2.1.39 स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।.
- अलुक् 1/1 – From अधिकारसूत्र 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; न लुक् अलुक् (NT) । absence of लुक्.
- उत्तरपदे 7/1 – From अधिकारसूत्र 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; the second word in समास; in परसप्तमी.

[LSK] अलुक् $^{1/1}$ उत्तरपदे $^{7/1}$।

[LSK] स्तोकान्मुक्तः $^{1/1}$ । one who is liberated by a small effort

स्तोक + ङसिँ + मुक्त + सुँ ।

समास-संज्ञा 2.1.39 स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । ~ पञ्चमी तत्पुरुषः समासः

प्रातिपदिक-संज्ञा 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

Here, 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक् is प्राप्त, but negated by 6.3.2 पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ~ अलुक् उत्तरपदे.

स्तोकान्मुक्तः 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

[LSK] अन्तिकादागतः $^{1/1}$ । one who has come from nearby

[LSK] अभ्याशादागतः $^{1/1}$ । one who has come from nearby

अभ्याश is a पर्याय, synonym, to अन्तिक.

[LSK] दूरादागतः $^{1/1}$ । one who has come from far

[LSK] कृच्छ्रादागतः $^{1/1}$ ॥ one who has come with great difficulty

= **पञ्चमी-तत्पुरुषसमास-विधायक-सूत्राणि**, all the sūtras which enjoin 5th case **तत्पुरुष** =

2.1.37 पञ्चमी भयेन पञ्चमी 39

2.1.38 अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः

2.1.39 स्तोकान्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन

The following sūtra is not introduced in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

[विधिसूत्रम्] **2.1.38 अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ।** ~ पञ्चमी सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A पञ्चमी-ending word is compounded with अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, and अपत्रस्त, in a few cases. The word is termed समास and तत्पुरुष.

सुखाद् अपेतः सुखापेतः (bereft of comfort) । कल्पनायाः अपोढः कल्पनापोढः (transcending imagination) । चक्राद् मुक्तः चक्रमुक्तः (saved from the cycle) । स्वर्गात् पतितः स्वर्गपतितः (come down from स्वर्ग) but not वृक्षात् पतितः, प्रासादात् पतितः । तरङ्गेभ्यः अपत्रस्तः तरङ्गापत्रस्तः (afraid of waves) but not भोजनाद् अपत्रस्तः ।

<u>षष्ठी-तत्पुरुषसमासः</u>

There are ten sūtras which enjoin 6th case तत्पुरुषसमास, from 2.2.8 to 2.2.17.

[विधिसूत्रम्] 2.2.8 षष्ठी । ~ सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A षष्ठी-ending word is optionally compounded with another noun. The word is termed समास and तत्पुरुष.

षष्ठी $^{1/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- षष्ठी 1/1 – षष्ठी विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्.

[LSK] सुबन्तेन $^{3/1}$ प्राग्वत् ^{0} ।

As seen in the previous type of तत्पुरुष, षष्ठी विभक्ति-ending word is compounded with another सुबन्त word.

[LSK] राजपुरुषः $^{1/1}$ ॥ A person of the king

राज्ञः पुरुषः ।

राजन् + ङस् + पुरुष + सुँ । This is अलौकिकविग्रह.

समास-संज्ञा	2.2.8 षष्ठी । ~ समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
राजन् + पुरुष	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उपसर्जन-संज्ञा for राजन्	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
राजन् is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
राज + पुरुष	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ~ पदस्य

Even though the form has been changed since समास-संज्ञा was given, this is still considered to be a समासवृत्ति by (प.) एकदेशविकृतमनन्यवत् ।.

[विधिसूत्रम्] 2.2.1 पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । ~ सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

पूर्व, अपर, अधर, and उत्तर are compounded with the one which has that part, when that one is only one. The word is termed समास and तत्पुरुष.

पूर्व-अपर-अधर-उत्तरम् $^{1/1}$ एकदेशिना $^{3/1}$ एक-अधिकरणे $^{7/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- पूर्व-अपर-अधर-उत्तरम् 1/1 – These four words denoting एकदेश, एकांश, अवयव, part.
  पूर्व (front part); अपर (back part); अधर (lower part); उत्तर (upper part)
- एकदेशिना 3/1 – A word denoting एकदेशिन्, एकांशिन्, अवयविन्, that which has parts.
- एक-अधिकरणे 7/1 – When the एकदेशिन् is only one. एकम् अधिकरणं यस्य सः (116B) ।

[LSK] अवयविना $^{3/1}$ सह ^{0} पूर्व-आदयः $^{1/3}$ समस्यन्ते $^{III/3}$, एकत्व-सङ्ख्या-विशिष्टः $^{1/1}$ चेत् ^{0} अवयवी $^{1/1}$ ।

The words पूर्व, etc., are compounded with the one which has that part, when that is only one.

[LSK] षष्ठी-समास-अपवादः $^{1/1}$ ।

This is an exception for षष्ठी-तत्पुरुष-समास, in which षष्ठी-ending word comes first.

[LSK] पूर्वम् $^{1/1}$ कायस्य $^{6/1}$ पूर्वकायः $^{1/1}$ । अपरकायः $^{1/1}$ ।

The front side of the body. The other side of the body.

पूर्व + सुँ + काय + ङस् । This is अलौकिकविग्रह.

समास-संज्ञा	2.2.1 पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । ~ समासः तत्पुरुषः
उपसर्जन-संज्ञा for पूर्व	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
पूर्व is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे

[LSK] एक-अधिकरणे $^{7/1}$ किम् ^{0} ? । पूर्वः $^{1/1}$ छात्रानाम् $^{6/3}$ ॥

Why is "एक-अधिकरणे" needed? – The first among the students.

The अवयव is पूर्व and अवयविन्s are the छात्रs. Since छात्रs are not one, this regulation for the समास does not apply.

In the same manner, अपरकायः (back side of the body), अधरकायः (lower part of the body), पूर्वोऽह्नः (morning), etc. are made.

[विधिसूत्रम्] **2.2.2 अर्धं नपुंसकम् ।** ~ एकदेशिना एकाधिकरणे सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

The word अर्ध in neuter (by which the meaning is restricted to "exact half") is compounded with the word denoting the one which has that half, when it is one. The word is termed समास and तत्पुरुष.

अर्धम् $^{1/1}$ नपुंसकम् $^{1/1}$ । ~ एकदेशिना $^{3/1}$ एक-अधिकरणे $^{7/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 8 words as अनुवृत्ति

- अर्धम् 1/1 – The word अर्ध.
- नपुंसकम् 1/1 – This is an adjective to अर्ध, restricting the meaning to "exact half".
- एकदेशिना 3/1 – A word denoting एकदेशिन्, एकांशिन्, अवयविन्, that which has parts.
- एक-अधिकरणे 7/1 – When the एकदेशिन् is only one. एकम् अधिकरणं यस्य सः (116B) ।

[LSK] सम-अंश-वाच्य-अर्ध-शब्दः $^{1/1}$ नित्यम् ^{0} क्लीबे $^{7/1}$ सः $^{1/1}$ प्राग्वत् ^{0} ।

The word अर्ध denoting the exact half, which is always in neuter, is compounded as previous sūtra.

[LSK] अर्धम् $^{1/1}$ पिप्पल्याः $^{6/1}$ अर्धपिप्पली $^{1/1}$ ॥

Exact half of the berry.

अर्ध + सुँ + पिप्पली+ ङस् ।	This is अलौकिकविग्रह.
समास-संज्ञा	2.2.2 अर्धं नपुंसकम् । ~ समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
अर्ध + पिप्पली	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
उपसर्जन-संज्ञा for पूर्व	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
अर्ध is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
अर्धपिप्पली [11]	

[11] Because the 6th case-ending word "पिप्पल्याः" stays the same even when the word अर्ध takes 1st to 7th case, the प्रातिपदिक पिप्पली takes उपसर्जन-संज्ञा by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।. By this, the last letter ई should become ह्रस्व by 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य।. However, उपसर्जन-संज्ञा is denied by this वार्त्तिक for 1.2.44, stating "एकविभक्तौ अषष्ठ्यन्तवचनम्", in the sense of एकविभक्ति is the word which does not end with 6th case. Thus, the प्रातिपदिक remains as the दीर्घ-ईकार.

= षष्ठी-तत्पुरुषसमास-विधायक-सूत्राणि, all the sūtras which enjoin 6th case तत्पुरुष =

Notice that sūtras from 2.2.10 to 2.2.16 are negation of the 6th case तत्पुरुषसमास.

2.2.8	षष्ठी	17
2.2.9	याजकादिभिश्च	
2.2.10	न निर्धारणे	न 16
2.2.11	पूरण-गुण-सुहितार्थ-सदव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन	
2.2.12	क्तेन च पूजायाम्	क्तेन 13
2.2.13	अधिकरणवाचिना च	
2.2.14	कर्म्मणि च	
2.2.15	तृजकाभ्यां कर्तरि	अकेन 17
2.2.16	कर्त्तरि च	
2.2.17	नित्यं क्रीडाजीविकयोः	

The following sūtra is not introduced in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

[विधिसूत्रम्] 2.2.9 याजकादिभिश्च । ~ षष्ठी

A षष्ठी-ending word is compounded with याजक, etc.

This is अपवाद to 2.2.15 तृजकाभ्यां कर्तरि । ~ न.

ब्राह्मणस्य याजकः ब्राह्मणयाजकः। देवनां पूजकः देवपूजकः । भुवो भर्ता भूभर्ता । संस्कृतस्याध्यापकः संस्कृताध्यापकः । राज्ञः परिचारकः राजपरिचारकः । घटस्य उत्पादकः घटोत्पादकः । भोजनस्य परिवेषकः भोजनपरिवेषकः।

[विधिसूत्रम्] 2.2.10 न निर्धारणे । ~ षष्ठी

A निर्धारण-षष्ठी-ending word (by 2.3.41 यतश्च निर्धारणम् । ~ षष्ठी) is not compounded.

नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

[विधिसूत्रम्] 2.2.11 पूरणगुणसुहितार्थ-सदव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन । ~ षष्ठी

A षष्ठी-ending word is not compounded with 1. पूरण-प्रत्यय-अन्त word, 2. a word indicating गुण, 3. a word whose meaning is सुहित = तृप्त, 4. a word ending with सत्-संज्ञक-प्रत्यय

(शतृ/शानच् by 3.2.127 तौ सत् ।), 5. अव्यय, 6 तव्य-ending word, and 7. word which is in apposition to the षष्ठी-ending word.

1. पूरण-प्रत्यय-अन्त word: छात्राणां पञ्चमः । fifth among the students; सतां षष्ठः । sixth of the good people.

2. a word indicating गुण : काकस्य काष्ण्र्यम् । blackness of the crow; बालकायाः शौक्ल्यम् । whiteness of the girl.

3. a word whose meaning is सुहित = तृप्त : फलानां तृप्तः । satisfied of the fruits; फलानां तृप्तः।

4. a word ending with सत्-संज्ञक-प्रत्यय (शतृ/शानच् by 3.2.127 तौ सत् ।): ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । The one who is doing the job of brāhmaṇa.

5. अव्यय : ब्राह्मणस्य कृत्वा । Having done the job of brāhmaṇa.

6 तव्य-ending word: ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । To be done for ब्राह्मण.

7. word which is in apposition to षष्ठी-ending word: पाणिनेः सूत्रकारस्य । of the author of sūtra Panini.

<u>सप्तमी-तत्पुरुषसमासः</u>

There are ten sūtras which enjoin 7th case तत्पुरुषसमास, from 2.1.40 to 2.1.48.

[विधिसूत्रम्] 2.1.40 सप्तमी शौण्डैः । ~ सुप् सुपा सह विभाषा समासः तत्पुरुषः

A सप्तमी-ending word is optionally compounded with शौण्द, etc. The word is termed समास and तत्पुरुष.

सप्तमी $^{1/1}$ शौण्डैः $^{3/3}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुबन्तैः $^{3/3}$ सह ^{0} विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- सप्तमी 1/1 – सप्तमी विभक्ति-ending word is intended by प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्.
- शौण्डैः 3/3 – Words counted in गण starting with शौण्ड : शौण्द (skilled in), धूर्त (cheat), कितव (cheat), व्याड (villain), प्रवीण (skilled, trained), संवीत (covered), अन्तर् (inside), अधि (depending on), पटु (clever), पण्डित (scholar), कुशल (skilled), चपल (unsteady), and निपुण.

[LSK] सप्तमी-अन्तम् $^{1/1}$ शौण्द-आदिभिः $^{3/3}$ प्राग्वत् ^{0} ।

As seen in the previous type of तत्पुरुष, सप्तमी विभक्ति-ending word is compounded with words in a group starting with शौण्ड.

[LSK] अक्षेषु $^{7/3}$ शौण्डः $^{1/1}$ अक्षशौण्डः $^{1/1}$ इत्यादि $^{1/1}$ । The one who is skilled in dice. Etc.

ईश्वरे अधि (supported, owned, आधेयः)

अधि is कर्मप्रवचनीय by 1.4.97 अधिरीश्वरे । ~ कर्मप्रवचनीयाः निपाताः, and the word connected to that अधि takes 7th case by 2.3.9 यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । ~ कर्मप्रवचनीययुक्ते.

ईश्वर + ङि + अधि + ख 5.4.7 अषडक्षाशितङ्ङलंकर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः।

After अधि as उत्तरपद, ख is the तद्धित-प्रत्यय in स्वार्थ.

ईश्वर + अधि + ईन 7.1.2 आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम्

ईश्वराधीन

Now, the scope of words which can be compounded is increased by योगविभाग.

[LSK] द्वितीया $^{1/1}$ तृतीया $^{1/1}$ इत्यादि-योग-विभागात् $^{5/1}$ अन्यत्र ^{0} अपि ^{0} तृतीया-आदि-विभक्तीनाम् $^{6/3}$ प्रयोग-वशात् $^{5/1}$ समासः $^{1/1}$ ज्ञेयः $^{1/1}$ ।

By योगविभाग, disjoining the words "द्वितीया", "तृतीया" etc., in sūtras such as "2.1.24 द्वितीया श्रितातीत...आपन्नैः।" and "2.1.30 तृतीया …", and joining them with other words (other than those specified in those sutras), compound formation with 3rd and other case-ending words is considered allowable on the grounds of usage of the शिष्टs.

For example, the sūtra 2.1.24 द्वितीया श्रितातीत...आपन्नैः। is divided into:

2.1.24-A द्वितीया । ~ सुपा सह समासः

2.1.24-B श्रितातीत...आपन्नैः। ~ द्वितीया

By doing this योगविभाग, 2.1.24-A द्वितीया । allows any सुबन्तs to be compounded with 2nd case-ending word, according to प्रयोग, usage of the शिष्टs.

Some examples are:

2nd case –

विशेषं विद्वान् विशेषविद्वान् । One who knows details.

वेदं विद्वान् वेदविद्वान् । One who knows the Veda.

गुरुं शुश्रूषुः गुरुशुश्रूषुः । One who is desirous of hearing the teacher.

पापम् अनु पापानु । Following pāpa.

3rd case –

छायया द्वितीयाः छायाद्वितीयः ।

अर्धेन चतस्रः अर्धचतस्रः मात्राः (three and a half)

4th case –

आत्मने पदम् आत्मनेपदम् । 6.3.7 वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ~ आत्मनः अलुक्

परस्मै पदं परस्मै पदम् । 6.3.8 परस्य च । ~ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः अलुक्

5th case –

वामाद् इतरः वामेतरः ।

भोगेभ्यः उपरतः भोगोपरतः ।

7th case –

भुवने विदितः भुवनविदितः ।

<u>कर्मधारय-तत्पुरुषसमासः</u>

So far, the two words of समास were व्यधिकरण, having different cases. From here onwards, the two words are समानाधिकरण, having the same case.

[नियमसूत्रम्] 2.1.50 दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् । ~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः

Words denoting direction and number are compounded with another word when the compound is proper noun. The word is termed समास and तत्पुरुष.

As संज्ञा, proper noun, is नित्यसमास, here अनुवृत्ति of the word "विभाषा" is not required.

दिक्-सङ्ख्ये $^{1/2}$ संज्ञायाम् $^{7/1}$ । ~ समानाधिकरणेन $^{3/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- दिक्-सङ्ख्ये 1/2 – दिक् च् सङ्ख्या च दिक्-सङ्ख्ये (ID)। Here, दिक्-वाचक, a word denoting direction, and सङ्ख्या-वाचक, a word denoting number, are intended.
- संज्ञायाम् 7/1 – The compound is in the sense of proper noun.
- समानाधिकरणेन 3/1 – The other word should be in the same case as दिक् and सङ्ख्या-वाचक.

[LSK] संज्ञायाम् $^{7/1}$ एव ^{0} इति ^{0} नियम-अर्थम् $^{1/1}$ सूत्रम् $^{1/1}$ ।

This sūtra is for restriction by stating "only for proper noun".

This is a नियम-सूत्र for 2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।, which allows a word to be compounded with its adjective. This sūtra teaches that when विशेषण is दिक् or सङ्ख्या-वाचक, compound is made only in the sense of proper noun.

First example is with दिग्वाचक.

[LSK] पूर्वेषुकामशमी $^{1/1}$ । The eastern (town of) *Iṣukāmaśamī*

पूर्वा $^{1/1}$ च ^{0} असौ $^{1/1}$ इषुकामशमी $^{1/1}$ पूर्वेषुकामशमी $^{1/1}$ ।

पूर्वा + सुँ + इषुकामशमी + सुँ	2.1.50 दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् । ~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
पूर्वा + इषुकामशमी	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पूर्व + इषुकामशमी	(वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।
पूर्वेषुकामशमी	6.1.87 आद्गुणः। ~ अचि संहितायाम्

Other examples are: उत्तरकाशी, etc.

The next example is with सङ्ख्य-वाचक.

[LSK] सप्तर्षयः $^{1/3}$ । The seven *ṛiṣi*s

सप्त $^{1/3}$ च ^{0} ते $^{1/3}$ ऋषयः $^{1/3}$।

सप्तन् + जस् + ऋषि + जस्	2.1.50 दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् । ~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
सप्तन् + ऋषि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
सप्त + ऋषि	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।

By 8.2.2 नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।, नलोप for सन्धि is सिद्ध.

सप्तर्षि/सप्तऋषि	6.1.128 ऋत्यकः । ~ प्रकृत्या वा

Other examples are: पञ्चमहायज्ञाः, the five great rituals.

[LSK] तेन $^{3/1}$ इह ^{0} न ^{0} – उत्तराः $^{1/3}$ वृक्षाः $^{1/3}$ । पञ्च $^{1/3}$ ब्राह्मणाः $^{1/3}$ ।

Because of this restriction, there will be no compound in these cases – northern trees; five brāhmanas.

When the compound is not संज्ञा, but it is one of the three types of situations taught in the next sūtra, the compound is possible for the words denoting direction and number with word in समानाधिकरण.

[नियमसूत्रम्] 2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

~ दिक्-सङ्ख्ये समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः

Words denoting direction and number are also compounded with another word in समानाधिकरण in one of these three situations:

1) The compound is in the meaning of तद्धित-प्रत्यय.

2) The compound will take another word as उत्तरपद;

3) The meaning of the compound is समाहार, a collection of things.

तद्धितार्थ-उत्तरपद-समाहारे $^{7/1}$ च ^{0} । ~ दिक्सङ्ख्ये $^{1/2}$ समानाधिकरणेन $^{3/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 7 words as अनुवृत्ति

- तद्धितार्थ-उत्तरपद-समाहारे 7/1 – तद्धितस्य अर्थः तद्धितार्थः (6T)। तद्धितार्थः च उत्तरपदं च समाहारः च तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारम् (SD), तस्मिन् ।; तद्धितर्थे is in विषय-सप्तमी; उत्तरपदे is परसप्तमी; समाहारे is in अधिकरण-सप्तमी "in the sense of".
- च 0 – This brings अनुवृत्ति दिक्-सङ्ख्ये.
- समानाधिकरणेन 3/1 – The other word should be in the same case as दिक् and सङ्ख्या-वाचक.

[LSK] तद्धित-अर्थे $^{7/1}$ विषये $^{7/1}$, उत्तरपदे $^{7/1}$ च ^{0} परतः ^{0}, समाहारे $^{7/1}$ च ^{0} वाच्ये $^{7/1}$ दिक्-सङ्ख्ये $^{1/2}$ प्राग्वत् ^{0} ।

When the compound is in the context of the meaning of तद्धितप्रत्यय, उत्तरपद is to follow, or a collection is intended, दिक्-वाचक and सङ्ख्या-वाचक are compounded with another word.

1) तद्धितार्थे - The meaning of the compound is the meaning of तद्धितप्रत्यय. For example, the meaning of the compound पौर्वशालः is "that which exists in पूर्वशाला". "That which exists in, तत्र भवः" is the meaning of तद्धित-प्रत्यय "ञ" which is suffixed to पूर्वशाला.

Keeping that तद्दित-प्रत्यय to come in view, making the compound as the subject to the तद्दित-प्रत्यय is the first type of compound in this sūtra.

2) उत्तरपदे - To compound three words: A + B + C, first A and B need to be compounded compulsorily. The word C is the उत्तरपद for the compound A + B. Keeping the word C to come in view, compounding A and B is the second type of compound in this sūtra.

3) समाहारे - The compound denotes a collection, समाहार.

The first example is दिग्वाचक in तद्धितार्थ.

In the example, the compound "पौर्वशालः", that which exists in the front hall, indicates the meaning of तद्धित-प्रत्यय, here "तत्र भवः".

[LSK] पूर्वस्याम्$^{7/1}$ शालायाम्$^{7/1}$ भवः$^{1/1}$ – "पर्वा शाला" इति^{0} समासे$^{7/1}$ जाते$^{7/1}$ ।

That which exists in the front hall.

पूर्वा + ङि + शाला + ङि	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पूर्वा + शाला	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

Here, the next वार्त्तिक is required for पुंवद्भाव for the feminine word पूर्वा.

(वार्त्तिकम्) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।

In वृत्ति (समास-वृत्ति, कृत्-वृत्ति, etc.) only, सर्वनाम assumes masculine form.

सर्वनाम्नः$^{6/1}$ वृत्ति-मात्रे$^{7/1}$ पुंवद्भावः$^{1/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- सर्वनाम्नः 6/1 – प्रातिपदिक having सर्वनाम-संज्ञा; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- वृत्तिमात्रे 7/1 – वृत्ति here indicates पञ्चवृत्ति; in विषय-सप्तमी.
- पुंवद्भावः 1/1 – Being like masculine form. By implication, it is understood that the सर्वनाम word is feminine.

पूर्वा + ङि + शाला + ङि	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पूर्वा + शाला	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

Here, the word पूर्व is सर्वनाम and in feminine. By this वार्त्तिक, पुंवद्भाव takes place.

पूर्व + शाला	(वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।
पूर्वशाला	
पूर्वशाला + ङि + ञ	4.2.107 दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ~ तत्र भवः
पूर्वशाला + अ	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पौर्वशाला + अ	7.2.117 तद्धितेष्वचामादेः । ~ ञ्णिति वृद्धिः
पौर्वशाक् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

[विधिसूत्रम्] 4.2.107 दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ~ शेषे तद्धिताः प्रत्ययः प्रातिपदिकात् परः च

After प्रातिपदिक which has दिश्-वाचक as पूर्वपद, तद्धितप्रत्यय ञ is suffixed in the sense of शेष ("तत्र भवः", etc.).

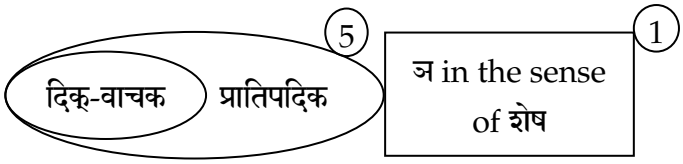

दिक्-पूर्वपदात्$^{5/1}$ असंज्ञायाम्$^{7/1}$ ञः$^{1/1}$ । ~ शेषे$^{7/1}$ तद्धिताः$^{1/3}$ प्रत्ययः$^{1/1}$ प्रातिपदिकात्$^{5/1}$ परः$^{1/1}$ च^{0}

3 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- दिक्-पूर्वपदात् 5/1 – दिग्वाचकं पूर्वपदं यस्य तद् दिक्पूर्वपदम् (116B), तस्मात् ।; in दिग्योगे पञ्चमी connected to परः.
- असंज्ञायाम् 7/1 – Not in the sense of proper noun.
- ञः 1/1 – This is प्रत्यय.
- शेषे 7/1 – From अधिकारसूत्र 4.2.92 शेषे ।; in the sense other than the meanings starting from 4.1.92 तस्यापत्यम् । to 4.2.70 अदूरभवश्च ।.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः।.

[LSK] अस्मात्$^{5/1}$ भव-आदि-अर्थे$^{7/1}$ ञः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ असंज्ञायाम्$^{7/1}$ ॥

After this (प्रातिपदिक which has दिक्-वाचक as पूर्वपद), in the sense of भव, etc., ञ is the तद्धित-प्रत्यय when it is not संज्ञा.

[विधिसूत्रम्] 7.2.117 तद्धितेष्वचामादेः । ~ अङ्गस्य वृद्धिः ञ्णिति

When ञित्/णित् तद्धित-प्रत्यय follows, the first अच् among the अच्s in the अङ्ग takes वृद्धि.

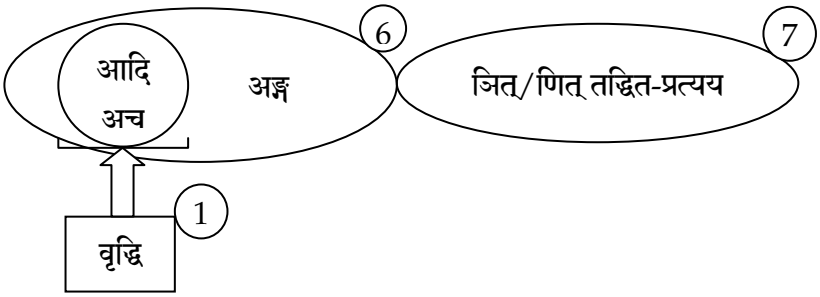

तद्धितेषु $^{7/3}$ अचाम् $^{6/3}$ आदेः $^{6/1}$ । ~ वृद्धिः $^{1/1}$ अङ्गस्य $^{6/1}$ अचः $^{6/1}$ ञ्णिति $^{7/1}$

3 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति

- तद्धितेषु 7/3 – in परसप्तमी.
- अचाम् 6/3 – in निर्धारणे षष्ठी
- आदेः 6/1 – This is an adjective to अचः.
- अचः 6/1 – in स्थानेयोगा षष्ठी.
- ञ्णिति 7/1 – ञ् च ण् च ञ्णौ (ID)।ञ्णौ इतौ यस्य सः ञ्णित् (116B) प्रत्ययः, तस्मिन्; in परसप्तमी.
- वृद्धिः 1/1 – This is आदेशः; स्थानेऽन्तरतमः। is required to decide which one of the three.
- अङ्गस्य 6/1 – From 6.4.1 अङ्गस्य।.

[LSK] ञिति $^{7/1}$ णिति $^{7/1}$ च ^{0} तद्धितेषु $^{7/3}$ अचाम् $^{6/3}$ आदेः $^{6/1}$ अचः $^{6/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

वृद्धि is the substitute in the place of the first अच् among all अच्s of अङ्ग when ञित् or णित् तद्धित suffix follows.

[LSK] "यस्येति च (6.4.148)" ।

[LSK] पौर्वशालः $^{1/1}$ ॥ That which is in the eastern hall.

See above for रूपसिद्धि.

The next example is सङ्ख्या-वाचक when उत्तरपद follows.

[LSK] पञ्च $^{1/3}$ गावः $^{1/3}$ धनम् $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ इति ^{0} त्रिपदे $^{7/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ ।

"The one for whom the wealth is five cows", thus in the case of बहुव्रीहि-समास which contains three words.

As the first step, कर्मधारय-तत्पुरुष-समास between पञ्चन् + जस् and गो + जस् has to be made. The first word being संख्यावाचक, the sūtra 2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन has to be used, expecting that उत्तरपद, धन + सुँ, will follow. In this case, the optional status of 2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । has to be negated. The next वार्त्तिक tells नित्यत्व for this कर्मधारय-तत्पुरुष-समास in such an occasion.

(वार्त्तिकम्) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ।

Expressing in समास form is compulsory for a द्वन्द्व or तत्पुरुष समास when उत्तरपद is to come.

द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः $^{6/2}$ उत्तरपदे $^{7/1}$ नित्यसमासवचनम् $^{1/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः 6/2 – In सम्बन्धषष्ठी to नित्यसमासवचनम्.
- उत्तरपदे 7/1 – In परसप्तमी.
- नित्यसमासवचनम् 1/1 – To be said in समास form compulsorily. There is no option to express the same meaning with the words in non-compounded form.

पञ्चन् + जस् + गो + जस्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन By the help of (वार्त्तिकम्) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ।
पञ्चन् + गो	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पञ्च + गो	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
पञ्च + गो + टच्	5.4.92 गोरतद्धितलुकि । ~ तत्पुरुषात् टच् समासान्ताः
पञ्चगव् + अ	6.1.78 एचोऽयवायावः ।
पञ्चगव	
पञ्चगव + जस् + धन + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
पञ्चगव + धन	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

[विधिसूत्रम्] 5.4.92 गोरतद्धितलुकि । ~ तत्पुरुषात् टच् समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः परश्च

After गो-शब्द, टच् is the समासान्त-प्रत्यय.

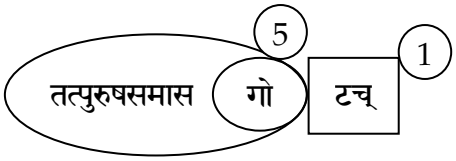

गोः $^{5/1}$ अतद्धित-लुकि $^{7/1}$ । ~ तत्पुरुषात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$ प्रत्ययः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0}

2 words in the सूत्र; 7 words as अनुवृत्ति

- गोः 5/1 – प्रातिपदिक गो; in दिग्योगे पञ्चमी.
- अतद्धित-लुकि 7/1 – तद्धितस्य लुक् तद्धितलुक् (6T) । न तद्धितलुक् अतद्धितलुक्, तस्मिन्।.
- तत्पुरुषात् 5/1 – From अधिकारसूत्र 5.4.86 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः ।; in दिग्योगे पञ्चमी by विभक्ति-विपरिणाम. Counter example: पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । पञ्चन् गो + ठक् (तेन क्रीतम्) । लुक् of ठक् by 5.1.28 अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।. In this case, टच् is not suffixed to पञ्चगु.
- टच् 1/1 – From 5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

  By this, the समासान्त-प्रत्यय becomes the end part of समास.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.
- प्रत्ययः 1/1 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।.

[LSK] गो-अन्तात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ समास-अन्तः $^{1/1}$ न ^{0} तु ^{0} तद्धित-लुकि $^{7/1}$ ।

टच् is the समासान्त-प्रत्यय after गो-ending समास, but not when तद्धित has लुक्-elision.

[LSK] पञ्चगवधनः $^{1/1}$ । One whose wealth is five cows.

पञ्च + गो	
पञ्च + गो + टच्	5.4.92 गोरतद्धितलुकि । ~ तत्पुरुषात् टच् समासान्ताः
पञ्चगव् + अ	6.1.78 एचोऽयवायावः ।
पञ्चगव	
पञ्चगव + जस् + धन + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
पञ्चगव + धन	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पञ्चगवधन	

Before seeing the next example, four sūtras related to the example are to be introduced.

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.42 तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

A तत्पुरुषसमास which consists of words in apposition is termed कर्मधारय.

तत्पुरुषः $^{1/1}$ समानाधिकरणः $^{1/1}$ कर्मधारयः $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तत्पुरुषः 1/1 – This is संज्ञी.
- समानाधिकरणः 1/1 – This is an adjective to तत्पुरुषः. समानम् = एकम् अधिकरणम् = वाच्यं ययोःपदयोः ते समानाधिकरणे (116B) = पदे । समानाधिकरणे पदे यस्य स्तः इति समानाधिकरणः (5.2.127 अशर्आदिभ्योऽच् ।) = तत्पुरुषसमासः । तत्पुरुष-समास which has words in apposition.
  Sūtras from 2.1.49 to 2.1.72 enjoin a word to be compounded with another word in apposition as तत्पुरुषसमास.
- कर्मधारयः 1/1 – This is संज्ञा.

[संज्ञासूत्रम्] 2.1.52 सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः । ~ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे तत्पुरुषः

Of the three types of the समास enjoined in the previous sūtra, 2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे ।, that which has सङ्ख्यावाचक as पूर्वपद is termed द्विगु.

सङ्ख्या-पूर्वः $^{1/1}$ द्विगुः $^{1/1}$ । ~ तद्धितार्थ-उत्तरपद-समाहारे $^{7/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- सङ्ख्या-पूर्वः 1/1 – सङ्ख्या पूर्वः यस्य सः सङ्ख्या-पूर्वः (116B) तत्पुरुषसमासः । This is an adjective to तत्पुरुषसमास which is enjoined by 2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे ।.
- द्विगुः 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] "तद्धित-अर्थे (2.1.51)" इति ^{0} अत्र ^{0} उक्तः $^{1/1}$ त्रिविधः $^{1/1}$ सङ्ख्या-पूर्वः $^{1/1}$ द्विगुः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ॥

That which has सङ्ख्या as पूर्वपद, which is of the three types of समास taught in 2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे ।, is termed द्विगुः.

[विधिसूत्रम्] 2.4.1 द्विगुरेकवचनम् । ~ समाहारे

द्विगु-समास in the sense of समाहार should indicate singular.

द्विगुः $^{1/1}$ एकवचनम् $^{1/1}$ । ~ समाहारे $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- द्विगुः 1/1 – This is a संज्ञा defined by 2.1.52 सङ्ख्याषपूर्वो द्विगुः ।.
- एकवचनम् 1/1 – एकस्य वचनम् (बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्), that which communicates singular.
- समाहारे 7/1 – This is from वार्त्तिक "समाहारग्रहणम् कर्तव्यम्".

[LSK] द्विगु-अर्थः $^{1/1}$ समाहारे $^{7/1}$ एकवत् ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ॥

द्विगुसमास in the sense of समाहार is like singular.

[विधिसूत्रम्] 2.4.17 स नपुंसकम् ।

द्विगु-समास and द्वन्द्व-समास in the sense of समाहार are neuter.

सः $^{1/1}$ नपुंसकम् $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- सः 1/1 – This pronoun is referring to द्विगु told in 2.4.1 द्विगुरेकवचनम् । and द्वन्द्व in 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य-सेनाङ्गानाम् ।. This is उद्देश.
- नपुंसकम् 1/1 – Neuter. This is विधेय.

[LSK] समाहारे $^{7/1}$ द्विगुः $^{1/1}$ द्वन्द्वः $^{1/1}$ च ^{0} नपुंसकम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

द्विगु-समास and द्वन्द्व-समास in the sense of समाहार are नपुंसक-लिङ्ग.

[LSK] पञ्चानाम् $^{6/3}$ गवाम् $^{6/3}$ समाहारः $^{1/1}$ पञ्चगवम् $^{1/1}$ ॥ A collection of five cows.

See the example 7).

Summary of तत्पुरुषसमास with दिग्वाचक and सङ्ख्यवाचक

	दिग्वाचकः	सङ्ख्यवाचकः
संज्ञायाम् (2.1.50) The compound is proper noun.	1) पूर्वेषुकामशमी पूर्वा इषुकामशमी ।	2) सप्तर्षयः/सप्तऋषयः सप्त ऋषयः ।
तद्धितार्थे (2.1.51) The meaning of compound is the meaning of तद्धितप्रत्यय.	3) पौर्वशालः पूर्वस्यां शालायाम् भावः ।	4) पाञ्चनापितिः पञ्चानां नापितानाम् अपत्यम्
उत्तरपदे (2.1.51)	5) पूर्वशालाप्रियः पूर्वा शाला प्रिया यस्य सः ।	6) पञ्चगवधनः पञ्च गावः धनम् यस्य सः ।
समाहारे (2.1.51)	no समास	7) पञ्चगवम्, अष्टाध्यायी पञ्चानाम् गवाम् समाहारः ।

1) पूर्वेषुकामशमी । The eastern *Iṣukāmaśamī.*

पूर्वा + सुँ + इषुकामशमी + सुँ	2.1.50 दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् । ~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
पूर्वा + इषुकामशमी	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पूर्व + इषुकामशमी	(वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।
पूर्वेषुकामशमी	6.1.87 आद्गुणः। ~ अचि संहितायाम्

2) सप्तर्षयः । The seven *ṛiṣi*s.

सप्तन् + जस् + ऋषि + जस्	2.1.50 दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् । ~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
सप्तन् + ऋषि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
सप्त + ऋषि	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
सप्तर्षि/सप्तऋषि	6.1.128 ऋत्यकः । with 8.2.2

3) पौर्वशालः । पूर्वस्याम् शालायाम् भवः । That which is in the eastern hall.

पूर्वा + ङि + शाला + ङि	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पूर्वा + शाला	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पूर्व + शाला	(वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।

पूर्वशाला

पूर्वशाला + ङि + ञ	4.2.107 दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ~ तत्र भवः
पूर्वशाला + अ	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पौर्वशाला + अ	7.2.117 तद्धितेष्वचामादेः । ~ ञ्णिति वृद्धिः
पौर्वशाक् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

4) पाञ्चनापितिः । पञ्चानाम् नापितानाम् अपत्यम् । The decendant of five barbers.

पञ्चन् + आम् + नापित + आम्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पञ्चन् + नापित	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पञ्च + नापित	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
पञ्चनापित	
पञ्चनापित + आम् + इञ्	4.1.95 अत इञ् । ~ तस्य अपत्यम्
पञ्चनापित + इ	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पाञ्चनापित + इ	7.2.117 तद्धितेष्वचामादेः । ~ ञ्णिति वृद्धिः
पाञ्चनापित् + इ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

5) पूर्वशालाप्रियः । पूर्वा शाला प्रिया यस्य सः । One whose favourite is the eastern hall.

पूर्वा + सुँ + शाला + सुँ	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पूर्वा + शाला	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पूर्व + शाला	(वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।
पूर्वशाला	
पूर्वशाला + सुँ + प्रिया + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
पूर्वशाला + प्रिया	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पूर्वशालाप्रिय	1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ ह्रस्वः

6) पञ्चगवधनः । पञ्च गावः धनम् यस्य सः । One whose wealth is five cows.

पञ्चन् + जस् + गो + जस्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
This तत्पुरुषसमास is नित्य	(वा.) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ।
पञ्चन् + गो	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

पञ्च + गो	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
पञ्च + गो + टच्	5.4.92 गोरतद्धितलुकि । ~ तत्पुरुषात् टच् समासान्ताः
पञ्चगव् + अ	6.1.78 एचोऽयवायावः ।
पञ्चगव	
पञ्चगव + जस् + धन + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
पञ्चगव + धन	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पञ्चगवधन	

7) पञ्चगवम् । पञ्चानाम् गवाम् समाहारः । A collection of five cows.

पञ्चन् + आम् + गो + आम्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पञ्चन् + गो	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पञ्च + गो	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
पञ्च + गो + टच्	5.4.92 गोरतद्धितलुकि । ~ तत्पुरुषात् टच् समासान्ताः
पञ्चगव् + अ	6.1.78 एचोऽयवायावः ।
द्विगु-संज्ञा	2.1.52 सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ।
एकवद्भावः	2.4.1 द्विगुरेकवचनम् ।
नपुंसकलिङ्गः	2.4.17 स नपुंसकम् ।
पञ्चगव	

7) अष्टाध्यायी । अष्टानाम् अध्यायानां समाहारः । A collection of eight chapters.

अष्टन् + आम् + अध्याय + आम्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
अष्टन् + अध्याय	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
अष्ट + अध्याय	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
अष्टाध्याय	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । with 8.2.2
द्विगु-संज्ञा	2.1.52 सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ।
एकवद्भावः	2.4.1 द्विगुरेकवचनम् ।
स्त्रीलिङ्गः	(वा.) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ।
अष्टाध्याय + ङीप्	4.1.21 द्विगोः । ~ ङीप् स्त्रियाम्
अष्टाध्याय् + ई	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

[विधिसूत्रम्] 2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः

A word which is qualified is compounded with a word in समानाधिकरण which qualifies.

विशेषणम् $^{1/1}$ विशेष्येण $^{3/1}$ बहुलम् ^{0} । ~ समानाधिकरणेन $^{3/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- विशेषणम् 1/1 – Adjective; this is समानाधिकरण to सुप् $^{1/1}$.
- विशेष्येण 3/1 – Noun; this is समानाधिकरण to सुपा $^{3/1}$.
- बहुलम् 0 – क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ।.
- समानाधिकरणेन 3/1 – The other word should be in the same case as दिक् and सङ्ख्या-वाचक.

[LSK] भेदकम् $^{1/1}$ भेद्येन $^{3/1}$ समानाधिकरणेन $^{3/1}$ बहुलम् ^{0} प्राग्वत् ^{0} ।

A distinguishing word is variously compounded with a distinguished word which is in apposition. And the compound is termed तत्पुरुष-समास.

[LSK] नीलम् $^{1/1}$ उत्पलम् $^{1/1}$ नीलोत्पलम् $^{1/1}$ ।

Blue lotus. नील is a विशेषण and उत्पल is विशेष्य.

[LSK] बहुल-ग्रहणात् $^{5/1}$ क्वचित् ^{0} नित्यम् ^{0} – कृष्णसर्पः $^{1/1}$ ।

Even though तत्पुरुषसमास is under the अधिकार of "विभाषा (2.1.11 to 2.2.29)", the mentioning of बहुलम् is to teach that some combinations of adjective and noun are always compounded. i.e. कृष्णसर्पः, black snake.

[LSK] क्वचित् ^{0} न ^{0} – रामः $^{1/1}$ जामदग्न्यः $^{1/1}$ ।

Some are not to be compounded – The son of जमदग्नि, राम.

Some more examples:

वृद्धश्चासौ व्याघ्रः वृद्धव्याघ्रः । An old tiger.

महांश्चासौ वृक्षः महावृक्षः । A big tree.

[विधिसूत्रम्] 2.1.55 उपमानानि सामान्यवचनैः ।

~ समानाधिकरणेन सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः

Words denoting direction and number are also compounded with another word in समानाधिकरण in one of the three situations:

उपमानानि $^{1/3}$ सामान्यवचनैः $^{3/3}$ । ~ समानाधिकरणेन $^{3/1}$ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- उपमानानि 1/3 – Object of comparison; उपमीयते अनेन इति उपमानम् ।
- सामान्यवचनैः 3/3 – Common quality; उपमान-उपमेययोः साधारणः धर्मः सामान्यम् ।
- समानाधिकरणेन 3/1 – The other word should be in the same case as दिक् and सङ्ख्या-वाचक.

[LSK] घनः $^{1/1}$ इव ^{0} श्यामः $^{1/1}$ घनश्यामः $^{1/1}$ (कृष्णः $^{1/1}$) ।

For example, in the case of "(कृष्णः is) black as a cloud"

- घनः is the उपमान, the object of comparison.
- श्यामः is the साधारण-धर्म, the common quality, सामान्यम्.
- कृष्णः is उपमेय, that which is compared.

Here, उपमान (घन) is compounded with सामान्यम्, the साधारण-धर्म (श्याम).

Some more examples are:

कर्पूर इव गौरः कर्पूरगौरः । White like karpūra. (The Lord Śiva)

नवनीतम् इव कोमला नावनीतकोमला । Soft like butter.

गज इव स्थूलः गजस्थूलः । Heavy like an elephant.

To see the difference from the previous sūtra 2.1.55 उपमानानि सामान्यवचनैः।, we will see the subsequent sūtra, which is similar to the previous one, thus this is not introduced in LSK.

[विधिसूत्रम्] 2.1.56 उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

That which is compared with व्याघ्र etc. is compounded with those words when सामान्यधर्म is not expressed.

For example, in the case of "पुरुषः व्याघ्रः इव (शूरः), the person is brave as a tiger",

- व्याघ्रः is the उपमान, the object of comparison.
- शूरः is the साधारण-धर्म, the common quality, सामान्यम्.
- पुरुषः is उपमेय (उपमित), that which is compared.

Here, when सामान्य (शूर) is not expressed, उपमेय (पुरुष) is compounded with उपमान (व्याघ्र), which is a member of a group of words starting with व्याघ्र.

On the contrary, when सामान्यधर्म is present in the sentence, these words cannot be compounded. E.g., पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । This man is brave like a tiger.

व्याघ्रादिगणः = व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, कुञ्जर, रुरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव । आकृतिगणोऽयम् ।

चरणकमलौ । Two lotus feet.

कमल is उपमान. चरण is उपमेय (उपमित). Their सामान्यधर्म is not told. Thus they are compounded by this sūtra 2.1.56 उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।.

[SK] उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्यप्रयेगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

(वार्त्तिकम्) शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम् ।

There should be enumeration of the elision of उत्तरपद (of पूर्वपद) for achieving the compounds such as शाकपार्थिव.

शाकपार्थिव-आदीनाम् $^{6/3}$ सिद्धये $^{4/1}$ उत्तरपद-लोपस्य $^{6/1}$ उपसङ्ख्यानम् $^{1/1}$ ।

4 words in the वार्त्तिक

- शाकपार्थिव-आदीनाम् 6/3 – Of the words such as शाकपार्थिव
- सिद्धये 4/1 – for achieving
- उत्तरपद-लोपस्य 6/1 – of the elision of उत्तरपद
- उपसङ्ख्यानम् 1/1 – enumeration, addition

[LSK] शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः।

The king who likes vegetables.

[LSK] देवपूजकः ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ।

The Brāhmaṇa who is the worshipper of the devas.

Some more examples:

पर्णनिर्मिता शाला पर्णशाला ।

तिलमिश्रम् उदकं तिलोदकम् ।

गुडमिश्राः धानाः गुडधानाः ।

परशुप्रहरणः रामः अप्रशुरामः ।

घृतपूर्णः घटः घृतघटः ।

दध्युपसिक्त ओदनः दध्योदनः ।

द्व्यधिकाः दश द्वादश ।

अलाश्रयः विधिः अल्विधिः ।

त्र्यवयवः लोकः त्रिलोकः ।

[विधिसूत्रम्] 2.2.6 नञ् । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः

नञ् is compounded with another सुबन्त-पद.

नञ्$^{1/1}$ । ~ सुप्$^{1/1}$ सुपा$^{3/1}$ सह^{0} समासः$^{1/1}$ तत्पुरुषः$^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- नञ् 1/1 – A particle found in स्वरादिगण (See अव्ययानि section), whose meaning is negation. ञ् is इत् by 1.3.3 हलन्त्यम् ।.

[LSK] नञ्$^{1/1}$ सुपा$^{3/1}$ सह^{0} समस्यते$^{III/1}$ ॥

नञ् is compounded with another सुबन्त-पद.

न ब्राह्मणः इति अब्राह्मणः ।

नञ् + सुँ + ब्राह्मण + सुँ	2.2.6 नञ् । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
न + ब्राह्मण	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

Continue with the next sūtra.

Side note:

नञ् is an अव्यय. When नञ् is used in the sense of अभाव, 2.1.6 अव्ययं विभकि...अर्थ-अभाव...। and 2.2.6 नञ् । are तुल्यबलविरोध. When this is the case, परकार्य, which is तत्पुरुष is to be taken by 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।. However, this is not always the case.

[विधिसूत्रम्] 6.3.73 न लोपो नञः । ~ उत्तरपदे

न् of नञ् is elided when उत्तरपद follows.

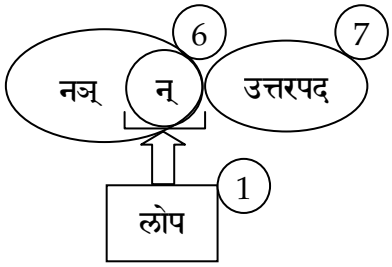

न$^{6/1}$ लोपः$^{1/1}$ नञः$^{6/1}$ । ~ उत्तरपदे$^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- न 6/1 – A letter न् with अ for उच्चारण; in स्थानेयोगा षष्ठी which is लुप्त.

  The reason why न-लोपः (6T) is not possible is the same reason for 8.2.7 न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य।. If न is compounded, the सम्बन्ध with नञः, or प्रातिपदिकान्तस्य, becomes एकदेश of the compound, which is not considered to be correct.
- लोपः 1/1 – This is आदेश.
- नञः 6/1 – नञ् in सम्बन्धे षष्ठी to न.
- उत्तरपदे 7/1 – From 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; in परसप्तमी. This indicates that नञ् is पूर्वपद.

[LSK] नञः$^{6/1}$ नस्य$^{6/1}$ लोपः$^{1/1}$ उत्तरपदे$^{7/1}$ ।

न् of नञ् is elided when उत्तरपद follows.

[LSK] न^{0} ब्राह्मणः$^{1/1}$ अब्राह्मणः$^{1/1}$ ॥

नञ् + सुँ + ब्राह्मण + सुँ	2.2.6 नञ् । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
न + ब्राह्मण	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
अ + ब्राह्मण	6.3.73 न लोपो नञः । ~ उत्तरपदे

[विधिसूत्रम्] 6.3.74 तस्मान्नुडचि । ~ नञः उत्तरपदे

When अजादि-उत्तरपद follows, नुट् is attached to नञ् after the elision of न्.

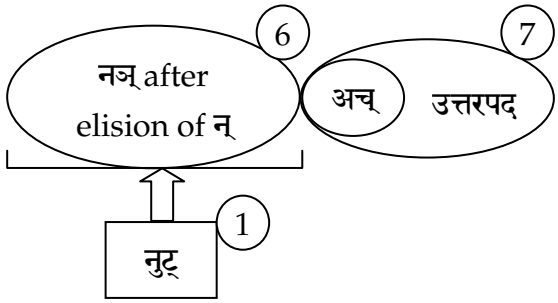

तस्मात्$^{5/1}$ नुट्$^{1/1}$ अचि$^{7/1}$ । ~ नञः$^{5/1}$ उत्तरपदे$^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- तस्मात् 5/1 – तद् indicates the नञ् whose न् is elided by the previous sūtra 6.3.73 न लोपो नञः।; in पूर्वपञ्चमी.
- नुट् 1/1 – This is आगम. Since a word in स्थानेयोगा षष्ठी is missing in this sūtra, by उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ।, नुट् is attached to that which is told in 7th case. Being टित्, it becomes आदि-अवयव of अजादि उत्तरपद.
- अचि 7/1 – This is विशेषण to उत्तरपदे. By तदादिविधि, "अजादि-उत्तरपदे" is understood.
- नञः 5/1 – From the previous sūtra 6.3.73 न लोपो नञः। with विभक्तिविपरिणाम.
- उत्तरपदे 7/1 – From 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; in परसप्तमी. This indicates that नञ् is पूर्वपद.

[LSK] लुप्त-नकारात्$^{5/1}$ नञः$^{5/1}$ उत्तरपदस्य$^{6/1}$ अजादेः$^{6/1}$ नुट्$^{1/1}$ आगमः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

After नञ् whose न् is elided, नुट् is the augment of अच्-beginning उत्तरपद.

[LSK] अनश्वः$^{1/1}$ ।

नञ् + सुँ + अश्व + सुँ	2.2.6 नञ् । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
न + अश्व	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
अ + अश्व	6.3.73 न लोपो नञः । ~ उत्तरपदे
अ + न् अश्व	6.3.74 तस्मान्नुडचि । ~ नञः उत्तरपदे

[LSK] "नैकधा" इति-आदौ $^{7/1}$ तु ^{0} न-शब्देन $^{3/1}$ सह ^{0} सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ इति ^{0} समासः $^{1/1}$ ।

However, compounds such as नैकधा are made with "न" by सुप् सुपा, not नञ्तत्पुरुष.

न एकधा नैकधा

न + सुँ + एकधा + सुँ	2.1.4 सह सुपा । ~ सुप् समासः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
न + एकधा	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
नैकधा	6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

Other examples are नचिरम्, नचिरेण, नचिरात्, नैकः, नैतरीयम्, etc.

Side note:

तत्पुरुषसमास is generally उत्तरपदार्थ-प्रधान. In fact, in नञ्तत्पुरुषसमास, the meaning of नञ् is प्रधान. However, by understanding the meaning of the compound as आरोपित (नञ्)-ब्राह्मणत्व, it is possible to take उत्तरपदार्थ-प्रधान .

In नञ्तत्पुरुषसमास, the meaning of नञ् is पर्युदास-निषेध in most of the cases.

There are six meanings of नञ्, which are told in the following śloka:

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्तिताः ॥

1. सादृश्य-अर्थे	likeness or resemblance	e.g. अब्राह्मणः one who is like ब्राह्मणः.
2. अभाव-अर्थे	absence or negation	e.g. अक्रोधः absence of anger
3. भेद/अन्य-अर्थे	difference or distinction	e.g. अपटः not a cloth, different from a cloth.
4. अल्प-अर्थे	not enough	e.g. अलवणम् insufficient salt; अश्रद्धा faith
5. अप्राशस्त्य-अर्थे	badness or unfitness	e.g. अकार्यः not fit to be done; अब्राह्मण a brahmin to be criticized
6. विरोध-अर्थे	opposition	e.g. अधर्मः, असुरः ।

[विधिसूत्रम्] 2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः

कु, गति-संज्ञक word, and प्र-आदि are compounded with another सुबन्त-पद, and they are termed तत्पुरुष.

कु-गति-प्रादयः $^{1/3}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- कु-गति-प्रादयः 1/3 – कुः च गतिः च प्रादिः च कुगतिप्रादयः (ID) ।
  1) कु = अव्यय word indicating badness, deterioration, etc.
  2) गति = गति-संज्ञक word defined by the sūtras from 1.4.60 to 1.4.79. Note that उपसर्ग-संज्ञक word is included in गति because the conditions for प्रादि to be termed उपसर्ग and गति are the same.
  3) प्र-आदि = 22 particles which are not termed उपसर्ग or गति.

[LSK] एते $^{1/3}$ समर्थेन $^{3/1}$ नित्यम् ^{0} समास्यन्ते $^{III/1}$ ।

These (कु, गति-संज्ञक word, and प्र-आदि) are compounded as नित्य-समास.

Note that 2.1.11 विभाषा। is not taken as अनुवृत्ति because स्वपद-विग्रह is not possible in this type of समास. Thus they are all नित्यसमास.

[LSK] कुत्सितः $^{1/1}$ पुरुषः $^{1/1}$ कुपुरुषः $^{1/1}$ ॥ A lowly man.

कु + सुँ + पुरुष + सुँ	2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
कु + पुरुष	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

As for the example of गति-संज्ञक,

[संज्ञासूत्रम्] 1.4.61 ऊर्यादिच्विडाचश्च । ~ क्रियायोगे गतिः निपाताः

ऊरी etc, च्वि-ending word, and डाच्-ending word, when connected to action, are also termed गति.

ऊरी-आदि-च्वि-डाचः $^{1/3}$ च ^{0} । ~ क्रियायोगे $^{7/1}$ गतिः $^{1/1}$ निपाताः $^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- ऊरी-आदि-च्वि-डाचः 1/3 – Three types of words are compounded in ID.
  1) ऊरी-आदि = a group of words starting with ऊरी. They are: ऊरी acceptance; ऊररी acceptance; etc. [12]
  2) च्वि = तद्धितप्रत्यय given by 5.4.50 कृ-भू-अस्ति-योगे संपद्यकर्तरि च्वि ।; by (प.) प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्।, "च्वि-ending" is understood.
  3) डाच् = तद्धितप्रत्यय given by 5.4.57 अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ~ कृ-भू-अस्ति-योगे; by (प.) प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्।, "डाच्-ending" is understood.
- च 0 – This bring गतिः and निपाताः.
- क्रियायोगे 7/1 – From 1.4.59 उपसर्गाः क्रियायोगे।; when there is a connection to धातु; in सतिसप्तमी.
- गतिः 1/1 – This is a संज्ञा.
- निपाताः 1/3 – This is also a संज्ञा.

  Even though this is under the अधिकार of 1.4.1 आ कडारादेका संज्ञा ।, these two संज्ञाs, गति and निपात, are given to one संज्ञी by the चकार in 1.4.60 गतिश्च।.

[LSK] ऊरी-आदयः $^{1/3}$ च्वि-अन्ताः $^{1/3}$ डाच्-अन्ताः $^{1/3}$ च ^{0} क्रियायोगे $^{7/1}$ गति-संज्ञाः $^{1/3}$ स्युः $^{III/3}$ ।

ऊरी etc, च्वि-ending word, and डाच्-ending word, when connected to action, are also termed गति.

---

[12] ऊरीकृत्य। ऊरीकृतम्। यदुरीकरोति। उररीकृत्य। उररीकृतम्। यदुररीकरोति। पापी। ताली। आत्ताली। वेताली। धूसी। शकला। संशक्ला। ध्वंसकला। भ्रंशकला। एतेशकलादयोहिंसायम्। शकलाकृत्य। संशकलाकृत्य। ध्वंसकलाकृत्य। भ्रंशकलाकृत्य। गुलूगुधपीडार्थेगुलूगुधाकृत्य। सुजूःसहार्थेसजूःकृत्य। फलू, फली, विक्ली, आक्लीइतिविकारेफलूकृत्य। फलीकृत्य। विक्लीकृत्य। आलोओष्टी। करली। केवाली। शेवाली। वर्षाली। मस्मसा। मसमसा। एतेहिंसायाम्। वषट्। वौषट्। श्रौषट्। स्वाहा। स्वधा। वन्धा। प्रादुस्। श्रुत्। आविस्। च्व्यन्ताःखल्वपिशुक्लीकृत्य। शुक्लीकृतम्। यच्छुक्लीकरोति। डाच्पटपटाकृत्य। पटपटाकृतम्। यत्पटपटकरोति।

Example of ऊरी-आदि:

[LSK] ऊरी-कृत्य^0 । Having accepted.

ऊरी gains गति-संज्ञा	1.4.61 ऊर्यादिच्विडाचश्च । ~ क्रियायोगे गतिः निपाताः
ऊरी + कृत्वा	2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
ऊरी + कृ ल्यप्	7.1.37 समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।
ऊरी + कृ तुक् य	6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

Example of च्वि-ending:

[LSK] शुक्ली-कृत्य^0 । Having made white.

अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते तं कृत्वा इति शुक्लीकृत्य ।

शुक्ल + अम् + च्वि (+ कृत्वा)	5.4.50 कृ-भू-अस्ति-योगे सम्प्द्यकर्तरि च्वि । ~ प्रत्ययः परश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात् तद्धिताः
	(वा०) अभूत-तद्भावे इति वक्तव्यम् ।
शुक्ल + अम् (+ कृत्वा)	6.1.67 वेः अपृक्तस्य । ~ लोपः
प्रातिपदिकसंज्ञा by तद्धितान्त	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~प्रातिपदिकम्
शुक्ल (+ कृत्वा)	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
शुक्ली (+ कृत्वा)	7.4.32 अस्य च्वौ । ~ ई
गतिसंज्ञा	1.4.61 ऊर्यादि-च्वि-डाचश्च । ~ क्रियायोगे गतिः निपाताः
शुक्ली + कृत्वा	2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
शुक्ली + कृ ल्यप्	7.1.37 समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।
शुक्ली + कृ तुक् य	6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

Example of डाच्-ending:

[LSK] पटपटा-कृत्य^0 । Having made sound "*paṭaṭ*".

"पटत्" एवं शब्दं कृत्वा इति पटपटाकृत्य ।

पटत् + डाच् (+ कृत्वा)	5.4.57 अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ~ कृ-भू-अस्ति-योगे
पटत् + पटत् + आ (+ कृत्वा)	(वा.) डाचि बहुलं द्वे भवतः ।
पटत् + पट् + आ (+ कृत्वा)	6.4.143 टेः । ~ लोपः भस्य डिति
पटपट् + आ (+ कृत्वा)	(वा.) नित्यम् आम्रेडिते डाचि इति वक्तव्यम् । ~ पररूपम्

पररूप between त् of पटत् and प् of पट्.

गतिसंज्ञा for पटपटा	1.4.61 ऊर्यादि-च्वि-डाचश्च । ~ क्रियायोगे गतिः निपाताः
पटपटा + कृत्वा	2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ सुप् सुपा सह समासः तत्पुरुषः
पटपटा + कृ ल्यप्	7.1.37 समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।
पटपटा + कृ तुक् य	6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

In the same manner, दमदमाकृत्य, खटखटाकृत्य, etc. are made.

Examples of प्रादि-तत्पुरुष-समास

[LSK] सुपुरुषः $^{1/1}$ ॥

A good person. शोभनः पुरुषः सुपुरुषः ।

दुष्टः जनः दुर्जनः । Wrong people

दुराचारः पुरुषः दुष्पुरुषः । A person with wrong conduct

ईषद् उष्णम् ओष्णम् । Luke warm

समन्ताद् बद्धम् आबद्धम् । Totally bound

निन्दितं कृतं दुष्कृतम् । That which is made criticised

निन्दितं दिनं दुर्दिनम् । A day which is criticised = A cloudy day

सुष्ठु उक्तिः सूक्तिः । Well said

(वार्त्तिकम्) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ।

प्र etc. in the sense of गत etc. are compounded with 1st case-ending noun.

प्र-आदयः $^{1/3}$ गत-आदि-अर्थे $^{7/1}$ प्रथमया $^{3/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- प्र-आदयः 1/3 – Any 22 particles in प्रादिगण.
- गत-आदि-अर्थे 7/1 – प्र-आदयः used in the sense of गत, reached, etc. in compound; in विषयसप्तमी.
- प्रथमया 3/1 – By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, a word ending with 1st case suffix is intended; in apposition to सुपा सह.

[LSK] प्रगतः $^{1/1}$ आचार्यः $^{1/1}$ प्राचार्यः $^{1/1}$ ।

The teacher who has gone far/has reached a certain level.

प्र + सुँ + आचार्यः + सुँ

Other examples of this type of समास are:

विप्रकृष्टः देशः विदेशः । A place far away

विरुद्धः पक्षः विपक्षः । Opposite wing

प्रकृष्टः वीरः प्रवीरः । A distinguished warrior

उपोच्चारितं पदम् उपपदम् । A word said near

Note that वि, etc. are उपसर्गs to कृष्ट, etc., but not to देश, etc.

(वार्त्तिकम्) अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।

अति etc. in the sense of क्रान्त etc. are compounded with 2nd case-ending noun.

अति-आदयः $^{1/3}$ क्रान्त-आदि-अर्थे $^{7/1}$ द्वितीयया $^{3/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- अति-आदयः 1/3 – Any 22 particles in प्रादिगण.
- क्रान्त-आदि-अर्थे 7/1 – प्र-आदयः used in the sense of क्रान्त, surpassed, etc. in compound; in विषयसप्तमी.
- द्वितीयया 3/1 – By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, a word ending with 2nd case suffix is intended; in apposition to सुपा सह.

[LSK] "अतिक्रान्तः $^{1/1}$ मालाम् $^{2/1}$" इति ^{0} विग्रहे $^{7/1}$ ।

When the विग्रह is "अतिक्रान्तः मालाम्" –; continuing to the next sūtra.

अति + सुँ + माला + अम्

Other examples of this type of समास are:

अतिक्रान्तः कोकिलाम् अतिकोकिलः स्वरः ।

उपगतः इन्द्रम् उपेन्द्रः ।

अभिगतः मुखम् अभिमुखः ।

प्रतिगतः अक्षम् प्रत्यक्षः ।

अनुगतः स्वारम् अनुस्वारः ।

उपगता कनिष्ठिकाम् उपकनिष्ठिका अनामिआ ।

अतिक्रान्तम् अर्थम् अत्यर्थम् ।

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । ~ समासे उपसर्जनम्

In the विग्रहवाक्य of समास, the word which takes only one विभक्ति is termed उपसर्जन, but पूर्वनिपात does not apply to it.

एकविभक्ति $^{1/1}$ च ^{0} अपूर्वनिपाते $^{7/1}$ । ~ समासे $^{7/1}$ उपसर्जनम् $^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- एकविभक्ति 1/1 – एका विभक्तिः यस्य तत् एकविभक्ति (116B) = पदम् । the noun which has one, the same विभक्ति in any विग्रहवाक्य.
- च 0 – This brings the term उपसर्जन from the previous sūtra 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्।.
- अपूर्वनिपाते 7/1 – पूर्वः च असौ निपातः = प्रयोगः (KT) । न पूर्वनिपातः अपूर्वनिपातः (NT), तस्मिन् ।; in विषयसप्तमी; "पूर्वनिपातभिन्ने कार्ये कर्तव्ये" is understood.

  The प्रयोजन for उपसर्जन-संज्ञा is not only 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।, but also other कार्यs such as ह्रस्व introduced in the next sūtra.
- समासे 7/1 – In the विग्रहवाक्यs of समास, not in the sūtra, as in the previous sūtra.
- उपसर्जनम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] विग्रहे $^{7/1}$ यत् $^{1/1}$ नियत-विभक्तिकम् $^{1/1}$ तत् $^{1/1}$ उपसर्जनसंज्ञम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ न ^{0} तु ^{0} तस्य $^{6/1}$ पूर्वनिपातः $^{1/1}$ ॥

In the विग्रहवाक्य of समास, the word which always has the same विभक्ति is termed उपसर्जन, but पूर्वनिपात does not apply to it.

In the case of "अतिक्रान्तः $^{1/1}$ मालाम् $^{2/1}$", whatever the case the प्रातिपदिक "अतिक्रान्त" is in, "मालाम् $^{2/1}$" stays the same in the 2nd case. Thus, "मालाम्" is termed उपसर्जन.

अतिक्रान्तः $^{1/1}$ मालाम् $^{2/1}$

अतिक्रान्तम् $^{2/1}$ मालाम् $^{2/1}$

अतिक्रान्तेन $^{3/1}$ मालाम् $^{2/1}$

अतिक्रान्ताय $^{4/1}$ मालाम् $^{2/1}$

अतिक्रान्तात् $^{5/1}$ मालाम् $^{2/1}$

अतिक्रान्तस्य $^{6/1}$ मालाम् $^{2/1}$

अतिक्रान्ते $^{7/1}$ मालाम् $^{2/1}$

[विधिसूत्रम्] 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः

The last अच् of प्रातिपदिक (समास) which ends with the word गो or स्त्री–प्रत्यय-ending word which are termed उपसर्जन becomes ह्रस्व.

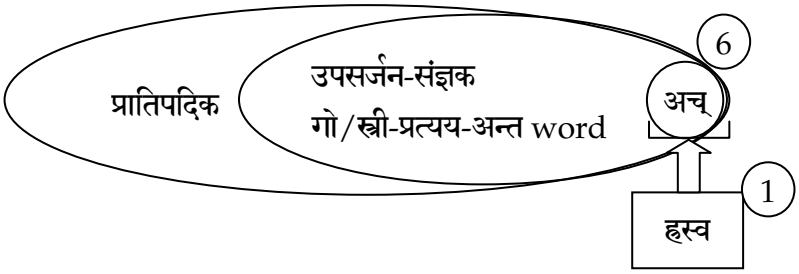

गो-स्त्रियोः $^{6/2}$ उपसर्जनस्य $^{6/1}$। ~ प्रातिपदिकस्य $^{6/1}$ ह्रस्वः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- गो-स्त्रियोः 6/2 – गौः च स्त्री च गोस्त्रियौ (ID) तयोः। Here, स्त्री indicates feminine suffixes taught under 4.1.3 स्त्रियाम्। अधिकार. They are टाप्, डाप्, चाप्, ङीप्, ङीष्, ङीन्. By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, "स्त्री-प्रत्यय-ending word" is understood. Note लक्ष्मी etc are not स्त्रीप्रत्यय-ending. Thus no ह्रस्व takes place in अतिलक्ष्मीः etc.
- उपसर्जनस्य 6/1 – This is an adjective to गो-स्त्रियोः.
- प्रातिपदिकस्य 6/1 – Taking गो-स्त्रियोः as विशेषण, तदन्तविधि is applied, resulting in "of the प्रातिपदिक ending with गो or स्त्री-प्रत्यय-ending word". In सम्बन्धषष्ठी to अचः.
- ह्रस्वः 1/1 – This is आदेश. परिभाषा 1.2.28 अचश्च । is applied, and also 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य। is required.

[LSK] उपसर्जनम् $^{1/1}$ यः $^{1/1}$ गोशब्दः $^{1/1}$ स्त्रीप्रत्यय-अन्तम् $^{1/1}$ च ^{0} तदन्तस्य $^{6/1}$ प्रातिपदिकस्य $^{6/1}$ ह्रस्वः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$।

ह्रस्व is the substitute in the place of अच् at the end of प्रातिपदिक ending with the word गो or feminine-suffix-ending word, which are termed उपसर्जन.

[LSK] अतिमालः ।

अति + सुँ + माला + अम् (वा.) अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । ~ समासः तत्पुरुषः

अति gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। for 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

मालाम् gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । for 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

प्रातिपदिकसंज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
अति + माला	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
अतिमाल	1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः

(वार्त्तिकम्) अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ।

अव etc. in the sense of क्रुष्ट etc. are compounded with 3rd case-ending noun.

अव-आदयः $^{1/3}$ क्रुष्ट-आदि-अर्थे $^{7/1}$ तृतीयया $^{3/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- अव-आदयः 1/3 – Any 22 particles in प्रादिगण.
- क्रुष्ट-आदि-अर्थे 7/1 – प्र-आदयः used in the sense of क्रुष्ट, cried out, etc. in compound; in विषयसप्तमी.
- तृतीयया 3/1 – By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, a word ending with 3rd case suffix is intended; in apposition to सुपा सह.

[LSK] अवक्रुष्टः $^{1/1}$ कोकिलया $^{3/1}$ अवलोकिलः $^{1/1}$ ।

A place sounded by a female cuckoo.

अव + सुँ + कोकिला + टा (वा.) अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । ~ समासः

अव is in the sense of क्रुष्ट.

अव gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। for 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

कोकिलाम् gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । for 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

प्रातिपदिकसंज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
अव + कोकिला	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
अवलोकिल	1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः

अनुगतम् अर्थेन अन्वर्थं नाम ।

सङ्गतम् अर्थेन समर्थं पदम् ।

वियुक्तम् वर्थेन व्यर्थं वचः ।

(वार्त्तिकम्) पर्यादयः ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ।

परि etc. in the sense of ग्लान etc. are compounded with 4th case-ending noun.

परि-आदयः $^{1/3}$ ग्लान-आदि-अर्थे $^{7/1}$ चतुर्थ्या $^{3/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- परि-आदयः 1/3 – Any 22 particles in प्रादिगण.
- ग्लान-आदि-अर्थे 7/1 – प्र-आदयः used in the sense of ग्लान, feeling aversion, etc. in compound; in विषयसप्तमी.
- चतुर्थ्या 3/1 – By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, a word ending with 4th case suffix is intended; in apposition to सुपा सह.

[LSK] परिग्लानः $^{1/1}$ अध्ययनाय $^{4/1}$ पर्यध्ययनः $^{1/1}$ ।

One who is feeling aversion towards study.

परि + सुँ + अध्ययन + ङे (वा.) पर्यादयः ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । ~ समासः

परि is in the sense of ग्लान.

उद्युक्तः संग्रामाय उत्सङ्ग्रामः । prepared for the battle.

(वार्त्तिकम्) निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।

निर् etc. in the sense of क्रान्त etc. are compounded with 5th case-ending noun.

निर्-आदयः $^{1/3}$ क्रान्त-आदि-अर्थे $^{7/1}$ पञ्चम्या $^{3/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक

- निर्-आदयः 1/3 – Any 22 particles in प्रादिगण.
- क्रान्त-आदि-अर्थे 7/1 – प्र-आदयः used in the sense of क्रान्त, crossed, etc. in compound; in विषयसप्तमी.
- पञ्चम्या 3/1 – By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, a word ending with 5th case suffix is intended; in apposition to सुपा सह.

[LSK] निष्क्रान्तः $^{1/1}$ कौशाम्ब्याः $^{5/1}$ निष्कौशाम्बिः $^{1/1}$ ॥

He who has departed from *Kauśambī*.

निर् + सुँ + कौशाम्बी + ङस् (वा.) निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । ~ तत्पुरुषः समासः

निर् is in the sense of क्रान्त, gone crossed.

निर् gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। for 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

कौशाम्बी gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । for 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

प्रातिपदिकसंज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
निर् + कौशाम्बी	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
निर् + कौशाम्बि	1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः
निः + कौशाम्बि	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः
निष् + कौशाम्बि	8.3.41 इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ~ विसर्जनीयस्य षः

निर्गतः त्रैगुण्यः निस्त्रैगुण्यः ।

[अधिकारसूत्रम्] 3.1.92 तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।

In this अधिकार from 3.1.91 to the end of 3rd chapter, प्रत्यय is enjoined to धातु only when उपपद is present.

तत्र ^{0} उपपदम् $^{1/1}$ सप्तमी-स्थम् $^{1/1}$।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तत्र 0 – This word establishes अधिकार. तस्मिन् धातु-अधिकारे; in a section from 3.1.91 धातोः।, the nearest अधिकारसूत्र from this sūtra, to the end of the 3rd chapter of अष्टाध्यायी.
- उपपदम् 1/1 – This is संज्ञा. This implies that उपपद has to be present for प्रत्यय taught in this अधिकार.
- सप्तमी-स्थम् 1/1 – This is संज्ञी.
  1) By the प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्।, सप्तमी-अन्त-स्थम् is understood.
  2) By "स्थ", the अर्थ/वाच्य of what is told in the 7th case in the sūtra is understood. सप्तमी-अन्त-पदे वाच्यत्वेन स्थितम्, that which is in the 7th case ending word as the meaning (of the 7th case ending word).
  3) As this is पदशास्त्र, finally the पद/वाचक for the अर्थ/वाच्य is understood.

[LSK] सप्तमी-अन्ते $^{7/1}$ पदे $^{7/1}$ "कर्मणि $^{7/1}$" इति-आदौ $^{7/1}$ वाच्यत्वेन $^{3/1}$ स्थितम् $^{1/1}$ यत् $^{1/1}$ कुम्भादि $^{1/1}$ तत् $^{1/1}$ वाचकम् $^{1/1}$ पदम् $^{1/1}$ उपपदसंज्ञम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ॥

That word, such as कुम्भ, which is found in the word ending with सप्तमी, such as कर्मणि, as the meaning is termed उपपद.

For example, of the sūtra under this अधिकार, 3.2.1 कर्मणि $^{7/1}$ अण् $^{1/1}$ । ~ धातोः $^{5/1}$ प्रत्ययः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0}, the प्रत्यय अण् is suffixed only when उपपद, which is कर्म to the धातु, is present. Thus, अण् cannot be suffixed simply to कृ, but with the presence of कर्म-उपपद, such as कुम्भस्य.

[विधिसूत्रम्] 2.2.19 उपपदमतिङ् । ~ सुप् समासः तत्पुरुषः

उपपद is compounded with another word, and the समास is अतिङ्, that is, not सुबन्त.

उपपदम् $^{1/1}$ अतिङ् $^{1/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ समासः $^{1/1}$ तत्पुरुषः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- उपपदम् 1/1 – The संज्ञा defined by 3.1.92 तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।.
- अतिङ् 1/1 – अविद्यमानः तिङ् यस्मिन् समासे अतिङ् (NB), that in which there is no तिङन्त, adjective to समासः.

  While सुप् and सुपा can exclude तिङन्त, it is taught because the कृदन्त word can be compounded even before सुबुत्पत्ति. The purpose of stating अतिङ् is to make व्याघ्री, etc.
- सुप् 1/1 – Since अतिङ् समासः is told, अनुवृत्ति of सुप् or सुपा is not required. However, to achieve नलोप of पूर्वपद, सुप् has to be an अनुवृत्ति.

[LSK] उपपदम् $^{1/1}$ सुबन्तम् $^{1/1}$ समर्थेन $^{3/1}$ नित्यम् ^{0} समस्यते $^{III/1}$ ।

[LSK] अतिङन्तः $^{1/1}$ च ^{0} अयम् $^{1/1}$ समासः $^{1/1}$ ।

Note that 2.1.11 विभाषा। is not taken as अनुवृत्ति because लौकिकविग्रह (e.g., कुम्भं करोति।) and अलौकिकविग्रह (e.g., कुम्भ ङस् कृ अण्) are not identical for this type of समास. Thus it is नित्यसमास.

[LSK] कुम्भम् $^{2/1}$ करोति $^{III/1}$ इति ^{0} कुम्भकारः $^{1/1}$ ॥ One who makes pots.

कृ + अण्	3.2.1 कर्मण्यण् ।

By the presence of उपपद, which is कुम्भम्, अण् is suffixed to कृ by 3.2.1 कर्मण्यण् ।.

कुम्भ + ङस् + कृ + अण्	2.2.19 उपपदमतिङ् । ~ सुप् समासः तत्पुरुषः

Because कृ + अण् is कृदन्त, कुम्भ takes 6th case by 2.3.65 कर्तृकर्मणोः कृति । ~ षष्ठी.

कुम्भ + ङस् + कार	7.2.115 अचो ञ्णिति । ~ वृद्धिः, 1.1.51 उरण् रपरः ।
प्रातिपदिक-संज्ञा by समास-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
कुम्भ + कार	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

[LSK] अतिङ् $^{1/1}$ किम् $^{1/1}$? मा ^{0} भवान् $^{1/1}$ भूत् $^{III/1}$ । "माङि $^{7/1}$ लुङ् $^{1/1}$ 3.3.175" इति ^{0} सप्तमी-निर्देशात् $^{5/1}$ माङ् $^{1/1}$ उपपदम् $^{1/1}$ ॥

Why is "अतिङ्" said? – There is no समास between माङ् and (अ)भूत्, which is तिङन्त. माङ् is उपपद by being told in 7th case in the sūtra 3.3.175 माङि $^{7/1}$ लुङ् $^{1/1}$ । However, as लुङ् is replaced by तिङ्, the उपपद माङ् and तिङन्त (अ)भूत् are not compounded.

सूत्रं करोति क्ति सूत्रकारः ।	सूत्र + ङस् + कृ + अण्	3.2.1 कर्मण्यण् ।
गां ददाति इति गोदः।	गो + ङस् + दा + क	3.2.3 आतोऽनुपसर्गे कः
कुरुषु चरति इति कुरुचरः ।	कुरु + सुप् + चर् + ट	3.2.16 चरेष्टः ।
यशः करोति इति यशस्करी विद्या ।	यशस् + ङस् + कृ + ट	3.2.20 कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।
सोमेन इष्टवान् इति सोमयाजी ।	सोम + टा + यज् + णिनिँ	3.2.85 करणे यजः ।
पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा ।	पार + ङस् + दृश् + क्वनिँप्	3.2.94 दृशे क्वनिँप् ।
राजानं योधितवान् इति राजयुध्वा ।	राजन् + ङस् + युध् + क्वनिँप्	3.2.95 राजनि युधिकृञः ।
सरसि जातम् इति सरसिजम् ।	सरस् + ङि + जन् + ड	3.2.97 सप्तम्यां जनेर्डः ।
प्रियं वदति इति प्रियंवदः ।	प्रिय + ङस् + वद् + खच्	3.2.38 प्रियवशे वदः खच् ।
वशं वदति इति वशं वदः।	वश + ङस् + बद् + खच्	3.2.38 प्रियवशे वदः खच् ।
भिक्षां चरति इति भिक्षाचरः ।	भिक्षा + ङस् + चर् + ट	3.2.17 भिक्षासेनाऽऽदायेषु च ।
कटं प्रवते इति कटप्रूः ।	कट + ङस् + प्रु + क्विप्	(वा.)
मूलानि विभुजति इति मूलविभुजः रथः	मूल + आम् + वि + भुज् + क	(वा.)
उष्णं भुङ्क्ते तच्छील इति उष्णभोजी ।	उष्ण + ङस् + भुज् + णिनिँ	3.2.78 सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छिल्ये ।
पण्डितमात्मानं म्न्यते इति पण्डितम्मन्यः ।	पण्डित + ङस् + मन् + खश्	3.2.78 आत्ममाने खश्च ।

Generally, स्त्रीप्रत्यय has to be given before सुप्-उत्पत्ति. When कृदन्त becomes उत्तरपद in गति/कारक/उपपद-समास, स्त्रीप्रत्यय has to be decided according to the whole समास, not the कृदन्त. This वार्त्तिक delays सुप्-उत्पत्ति until the whole समास is made so that a proper स्त्रीप्रत्यय is sufiixed to the समास.

(वार्त्तिकम्) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ।

When गति, कारक, and उपपद are compounded with कृदन्त, समास-संज्ञा is given before सुप्-उत्पत्ति.

गति-कारक-उपपदानाम् $^{6/3}$ कृद्भिः $^{3/3}$ सह ^{0} समास-वचनम् $^{1/1}$ प्राक् ^{0} सुबुत्पत्तेः $^{5/1}$ ।

6 words in the वार्त्तिक

- गति-कारक-उपपदानाम् 6/3 – Three types of समास - 1. गति-समास by 2.2.18 कुगतिप्रादयः ।; 2. कारक to a धातु with कृत्; 3. उपपदसमास by 2.2.19 उपपदमतिङ्; in सम्बन्धे षष्ठी to समासवचनम्.
- कृद्भिः 3/3 – In सहतृतीया. By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण, कृदन्तैः is understood.
- सह 0 – It goes along with गति-कारक-उपपदानाम्.
- समास-वचनम् 1/1 – समाससंज्ञा
- प्राक् 0 – Before
- सुबुत्पत्तेः 5/1 – Bringing of सुप्; in दिग्योगे पञ्चमी to प्राक्.

The first example is of गति-समास.

In feminine, a समास "व्याघ्र (tiger)" has to take ङीष् by 4.1.63 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्।, since it is a जाति word. Without this वार्त्तिक, टाप् by 4.1.4 अजाद्यतष्टाप्। would have been suffixed to a कृदन्त "घ्र" or "आघ्र" before समास "व्याघ्र" is made.

[LSK] व्याघ्री $^{1/1}$ । Female tiger.

वि + आङ् + घ्रा गन्धोपादाने (1P) to smell + क (कृत्-प्रत्यय) + ङीष् (स्त्री-प्रत्यय)

व्याजिघ्रति । This is लौकिकविग्रहवाक्यम्.

आङ् + घ्रा + क 3.1.136 आतश्चोपसर्गे । ~ कः

After आ-ending धातु, क is a कृत्-प्रत्यय when उपसर्ग उपपद is there.

आ + घ्र् + अ 6.4.64 आतो लोप इटि च ।

आ + घ्र 2.2.19 उपपदमतिङ् । ~ समासः

By the वार्त्तिक "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ।", समास-संज्ञा is given for आघ्र before सुप्-उत्पत्ति to घ्र. This prevents टाप् by 4.1.4 अजाद्यतष्टाप्। from being suffixed after घ्र.

आघ्र

वि + आघ्र 2.2.18 कुगतिप्रादयः । ~ समासः

Here also, समास-संज्ञा is given to व्याघ्र before सुप्-उत्पत्ति for आघ्र. This also prevents टाप् by 4.1.4 अजाद्यतष्टाप्।.

व्याघ्र 6.1.77 इको यणचि ।

प्रातिपदिक-संज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

व्याघ्र + ङीष् 4.1.63 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ~ ङीष् ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः

व्याघ्री 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

व्याघ्री + सुँ 4.1.2 स्वौजस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः

व्याघ्री 6.1.68 हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ~ लोपः

[LSK] अश्वक्रीती $^{1/1}$ । Land bought with (exchanged for) a horse.

This is the example of कारक in समास.

अश्वेन क्रीता (भूमिः) ।

अश्व is a करण-कारक for क्रीञ् द्रव्यविनिमये (9U) to buy + क्त.

अश्व + टा + क्रीत 2.1.32 कर्तृकरणे कृता बहुलम् । ~ तृतीया तत्पुरुषः समासः

By the वार्त्तिक "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ।", समास-संज्ञा is given for "अश्व + टा + क्रीत" before सुप्-उत्पत्ति to क्रीत. This prevents टाप् by 4.1.4 अजाद्यतष्टाप्। from being suffixed after क्रीत.

प्रातिपदिक-संज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

अश्व + क्रीत 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

अश्वक्रीत + ङीष् 4.1.50 क्रीतात् करणपूर्वात् । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः

अश्वक्रीती 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

अश्वक्रीती + सुँ 4.1.2 स्वौजस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः

अश्वक्रीती 6.1.68 हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ~ लोपः

[LSK] कच्छ्रपी $^{1/1}$ ।

This is the example of उपपद-समास.

कच्छेन पिबति इति कच्छपी ।

कच्छ is a उपपद for पा पाने (1P) to drink.

कच्छ + टा + पा + क 3.2.4 सुपि । ~ कः by योगविभाग.

कच्छ + टा + पा + क 2.2.19 उपपदमतिङ् । ~ तत्पुरुषः समासः

By the वार्त्तिक "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ।", समास-संज्ञा is given for "कच्छ + टा + पा + क" before सुप्-उत्पत्ति to "प (पा + क)". This prevents टाप् by 4.1.4 अजाद्यतष्टाप्। from being suffixed after प.

प्रातिपदिक-संज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

कच्छ + पा + अ 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

कच्छ + प् + अ 6.4.64 आतो लोप इटि च ।

कच्छप

कच्छप + ङीष् 4.1.63 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ~ ङीष् ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः

कच्छपी 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

कच्छपी + सुँ 4.1.2 स्वौजस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः

कच्छपी 6.1.68 हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ~ लोपः

[विधिसूत्रम्] 5.4.86 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः । ~ अच् प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः

For a तत्पुरुषसमास which is starting with सङ्ख्या or अव्यय word and ending withअङ्गुलि word, अच् is the समासान्त-प्रत्यय.

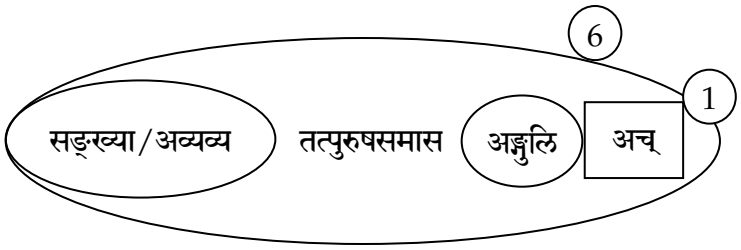

तत्पुरुषस्य $^{6/1}$ अङ्गुलेः $^{6/1}$ सङ्ख्या-अव्ययादेः $^{6/1}$ । ~ अच् $^{1/1}$ प्रत्ययः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0} तद्धिताः $^{1/3}$ समासान्ताः $^{1/3}$

3 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- तत्पुरुषस्य 6/1 – समास which is given a विशेष-संज्ञा तत्पुरुष; in सम्बन्धे षष्ठी to समास-अन्तः.
- अङ्गुलेः 6/1 – A feminine word अङ्गुलि; by तदन्तविधि, "अङ्गुलि-अन्त-तत्पुरुषस्य" is understood.
- सङ्ख्या-अव्ययादेः 6/1 – This is an adjective to तत्पुरुषस्य.
- अच् 1/1 – From 5.4.75 अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः।; this is समासान्त-प्रत्ययः.
- प्रत्ययः 1/1 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] संख्या-अव्ययादेः $^{6/1}$ अङ्गुलि-अन्तस्य $^{6/1}$ तत्पुरुषस्य $^{6/1}$ समास-अन्तः $^{1/1}$ अच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

अच् is the समासान्त-प्रत्यय for तत्पुरुष-समास ending with अङ्गुली .

[LSK] द्वे $^{1/2}$ अङ्गुली $^{1/2}$ प्रमाणम् $^{1/1}$ अस्य $^{6/1}$ द्व्यङ्गुलम् $^{1/1}$ । One whose measure is two fingers width.

This is the example of सङ्ख्य-वाचक-पूर्वक.

After द्वि and अङ्गुलि , तद्धित-प्रत्यय मात्रच् is to come by 5.2.37 प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।.

द्वि + औ + अङ्गुलि + औ	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
द्विगु-संज्ञा	2.1.52 सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ।
उपसर्जन-संज्ञा for द्वि	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
द्वि is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
द्वि + अङ्गुलि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
द्वि + अङ्गुलि + अच्	5.4.86 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः । ~ प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः
द्वि + अङ्गुल् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

द्व्यङ्गुल	6.1.77 इको यणचि । ~ संहितायाम्
द्व्यङ्गुल + सुँ + मात्रच्	5.2.37 प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।
द्व्यङ्गुल + मात्रच्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
द्व्यङ्गुल	(वा.) प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्।

After द्विगुसमास, मात्रच् gets लुक्-elision.

The new तद्धितान्त-प्रातिपदिक द्व्यङ्गुल takes the gender of विशेष्य.

[LSK] निर्गतम् $^{1/1}$ अङ्गुलिभ्यः $^{5/3}$ निरङ्गुलम् $^{1/1}$ । That which has been fallen from the fingers.

This is the example of अव्यय-पूर्वक.

निर् + अङ्गुलि + भ्यस्	(वा.) निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । ~ तत्पुरुषः समासः
उपसर्जन-संज्ञा for निर्	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
निर् is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
निर् + अङ्गुलि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
निर् + अङ्गुलि + अच्	5.4.86 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः । ~ प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः
निर् + अङ्गुल् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते
निरङ्गुल	

As अङ्गुलि is a feminine प्रातिपदिक, the feminine gender for the समास निरङ्गुल is प्राप्त by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।. This is negated by this वार्त्तिक "द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-गतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः". Then the gender of विशेष्य is taken

[विधिसूत्रम्] 5.4.87 अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

~ अच् तत्पुरुषस्य प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः

For a तत्पुरुषसमास which is starting with सर्व/एकदेशसङ्ख्यात/पुण्य, and सङ्ख्या/अव्यय word and ending with रात्रि word, अच् is the समासान्त-प्रत्यय.

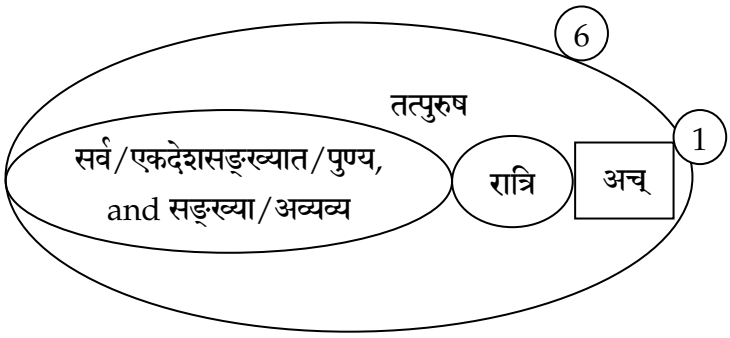

अहः-सर्व-एकदेश-सङ्ख्यात-पुण्यात्$^{5/1}$ च^{0} रात्रेः$^{6/1}$ । ~ अच्$^{1/1}$ तत्पुरुषस्य$^{6/1}$ प्रत्ययः$^{1/1}$ परः$^{1/1}$ च^{0} तद्धिताः$^{1/3}$ समासान्ताः$^{1/3}$

3 words in the सूत्र; 7 words as अनुवृत्ति

- अहः-सर्व-एकदेश-सङ्ख्यात-पुण्यात् 5/1 – Five types of words are compounded in ID. 1. अहन् – This is to indicate that the अच् is also for द्वन्द्वसमास; 2. सर्व; 3. एकदेश – पर, पूर्व, etc. are meant; 4. सङ्ख्यात – Counted; 5. पुण्य
- च 0 – This brings सङ्ख्या-अव्ययादेः from the previous sūtra.
- रात्रेः 6/1 – A feminine word रात्रि; by तदन्तविधि, "रात्रि-अन्त-तत्पुरुषस्य" is understood.
- सङ्ख्या-अव्ययादेः 6/1 – From the previous sūtra; this is an adjective to तत्पुरुषस्य.
- तत्पुरुषस्य 6/1 – From the previous sūtra; in सम्बन्धे षष्ठी to समास-अन्तः.
- अच् 1/1 – From 5.4.75 अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः।; this is समासान्त-प्रत्ययः.
- प्रत्ययः 1/1 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] एभ्यः$^{5/3}$ रात्रेः$^{6/1}$ अच्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ संख्या-अव्ययादेः$^{6/1}$ ।

अच् is the समासान्त-प्रत्यय for तत्पुरुष-समास ending with रात्रि, which is preceded by अहन्/सर्व/एकदेश/सङ्ख्यात/पुण्य, or the समास is starting with सङ्ख्या/अव्यय.

[LSK] अहन्-ग्रहणम्$^{1/1}$ द्वन्द्व-अर्थम्$^{1/1}$ ।

The mentioning of अहन् is for द्वन्द्व.

First, the example of अहन् is introduced.

[विधिसूत्रम्] 2.4.29 रात्राह्नाहाः पुंसि । ~ द्वन्द्वतत्पुरुषौ

द्वन्द्व and तत्पुरुष समास which end with रात्र, अह्न, or अह are only in पुंलिङ्ग.

रात्र-अह्न-अहाः $^{1/3}$ पुंसि $^{7/1}$ । ~ द्वन्द्व-तत्पुरुषौ $^{1/2}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- रात्र-अह्न-अहाः 1/3 – रात्रः च अह्नः च अहः च रात्राह्नाहाः (ID) ।
- पुंसि 7/1 – In विषयसप्तमी.
- द्वन्द्व-तत्पुरुषौ 1/2 – From 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।, विभक्तिविपरिणाम.

[LSK] एतद्-अन्तौ $^{1/2}$ द्वन्द्व-तत्पुरुषौ $^{1/2}$ पुंसि $^{7/1}$ एव ^{0}।

द्वन्द्वसमास and तत्पुरुषसमास ending with रात्र, अह्न, or अह are only in masculine.

[LSK] अहः $^{1/1}$ च ^{0} रात्रिः $^{1/1}$ च ^{0} अहोरात्रः $^{1/1}$ । Day and night.

अहन् + सुँ + रात्रि + सुँ	2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः
अहन् is पूर्वपद	2.2.34 अल्पाच्तरम् । ~ पूर्वम् समासे
अहन् + रात्रि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
अहन् + रात्रि + अच्	5.4.87 अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।
अहन् + रात्र् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते
अह रुँ + रात्र	(वा.) रूपरात्रिरथन्तरेषु रुँत्वं वाच्यम् ।
अह उ + रात्र	6.1.110 हशि च । ~ अतः रोः अप्लुतात् उः
अहो + रात्र	6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि संहितायाम्

As रात्रि is a feminine प्रातिपदिक, the feminine gender for the समास अहोरात्र is प्राप्त by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।. This is negated by 2.4.29 रात्राह्नाहाः पुंसि । ~ द्वन्द्वतत्पुरुषौ and the new प्रातिपदिक अहोरात्र is masculine only.

[LSK] सर्वरात्रः $^{1/1}$ । The entire night.

This is the example of सर्व and रात्रि.

सर्वा $^{1/1}$ च ^{0} असौ $^{1/1}$ रात्रिः $^{1/1}$ च ^{0} ।

सर्वा + सुँ + रात्रि + सुँ	2.1.48 पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ।
उपसर्जन-संज्ञा for सर्वा	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
सर्वा is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
सर्वा + रात्रि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
सर्व + रात्रि	(वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।
सर्व + रात्रि + अच्	5.4.87 अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।
सर्व + रात्र् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

सर्वरात्र is a masculine प्रातिपदिक by 2.4.29 रात्राह्नाहाः पुंसि । ~ द्वन्द्वतत्पुरुषौ.

Examples of एकदेश and पुण्य are not shown in LSK.

पूर्वरात्रः । Previous night

पूर्व + सुँ + रात्रि + सुँ ।	2.2.1 पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । ~ समासः तत्पुरुषः
उपसर्जन-संज्ञा for पूर्व	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
पूर्व is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे

[LSK] सङ्ख्यातरात्रः $^{1/1}$ । Numbered night

सङ्ख्यात + सुँ + रात्रि + सुँ ।	2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

पुण्यरात्रः । Auspicious night

पुण्य+ सुँ + रात्रि + सुँ ।	2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

When सङ्ख्या is पूर्व, the gender of समास has to be neuter.

[LSK] द्विरात्रम्$^{1/1}$ । त्रिरात्रम् ॥ A period of two nights, three nights.

द्वयोः$^{6/2}$ रात्र्योः$^{6/2}$ समाहारः$^{1/1}$ ।

द्वि + ओस् + रात्रि + ओस्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
द्विगु-संज्ञा	2.1.52 सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ।
उपसर्जन-संज्ञा for द्वि	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
द्वि is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
द्वि + रात्रि	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
द्वि + रात्रि + अच्	5.4.86 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः । ~ प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः
द्वि + रात्र् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

पुंलिङ्ग by 2.4.29 रात्राह्नाहाः पुंसि । ~ द्वन्द्वतत्पुरुषौ is प्राप्त. However, the next वाक्य from लिङ्गानुशासनम् negates that.

(लिङ्गानुशासनम्) सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ।

The word रात्र preceded by number is neuter.

द्विरात्र + सुँ

द्विरात्र + अम्	7.1.24 अतोऽम् । ~ नपुंसकात्
द्विरात्रम्	6.1.107 अमि पूर्वः । ~ अकः संहितायाम्

[विधिसूत्रम्] **5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् ।** ~ तत्पुरुषेभ्यः प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः

After तत्पुरुषसमास which ends with रजन्/अहन्/सखि, टच् is the समासान्त-प्रत्यय.

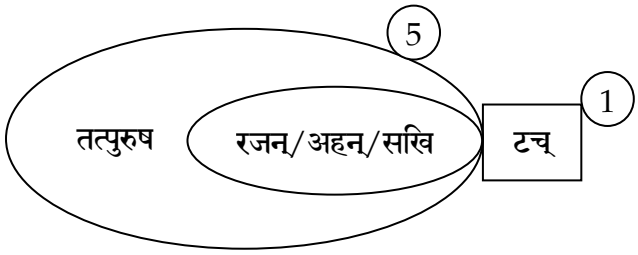

राज-अहः-सखिभ्यः $^{5/3}$ टच् $^{1/1}$ । ~ तत्पुरुषेभ्यः $^{5/3}$ प्रत्ययः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0} तद्धिताः $^{1/3}$ समासान्ताः $^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- राज-अहः-सखिभ्यः 5/3 – राजन्/अहन्/सखि in ID; with तत्पुरुषेभ्यः, तदन्तविधि.
- टच् 1/1 – This is समासान्त-प्रत्ययः.
- तत्पुरुषेभ्यः 5/3 – From 5.4.86 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ।, with विभक्तिविपरिणाम.

[LSK] एदन्तात् $^{5/1}$ तत्पुरुषात् $^{5/1}$ टच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

टच् is the समासान्त-प्रत्यय for तत्पुरुष-समास ending with रजन्/अहन्/सखि.

[LSK] परमराजः $^{1/1}$ । The supreme king.

परमः $^{1/1}$ च ^{0} असौ $^{1/1}$ राजा $^{1/1}$ च ^{0} ।

परम + सुँ + राजन् + सुँ	2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।
उपसर्जन-संज्ञा for परम	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
परम is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
परम + राजन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
परम + राजन् + टच्	5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् । ~ तत्पुरुषेभ्यः प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः
परम + राज् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

परमराज becomes a masculine word following the gender of उत्तरपद by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।.

Other examples are:

उत्तमम् च तद् अहः अत्तमाहः ।

उत्तम + अहन् + टच्

राज्ञः सखा राजसखः ।

राजन् + सखि + टच्

[विधिसूत्रम्] 6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ~ उत्तरपदे

The last letter of महत् becomes आ when समानाधिकरण is उत्तरपद or जातीयर्-प्रत्यय follows.

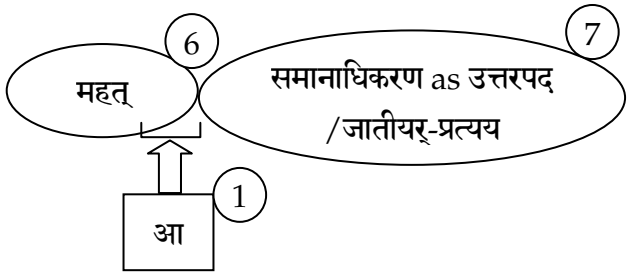

आत्$^{1/1}$ महतः$^{6/1}$ समानाधिकरण-जातीययोः$^{7/2}$ । ~ उत्तरपदे$^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- आत् 1/1 – This is आदेश.
- महतः 6/1 – 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.
- समानाधिकरण-जातीययोः 7/2 – This is an adjective to उत्तरपदे.
- उत्तरपदे 7/1 – From 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; in परसप्तमी.

[LSK] महतः$^{6/1}$ आकारः$^{1/1}$ अन्त-आदेश$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ समानाधिकरणे$^{7/1}$ उत्तरपदे$^{7/1}$ जातीये$^{7/1}$ च^{0} परे$^{7/1}$।

आ is the substitute in the place of the last letter of महत् when a समानाधिकरण word is उत्तरपद or जातीयर्-प्रत्यय follows.

[LSK] महाराजः$^{1/1}$ । A great king.

महान्$^{1/1}$ च^{0} असौ$^{1/1}$ राजा$^{1/1}$ च^{0} ।

महत् + सुँ + राजन् + सुँ	2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।
उपसर्जन-संज्ञा for महत्	1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
महत् is पूर्वपद	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् । ~ समासे
महत् + राजन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
मह आ + राजन्	6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ~ उत्तरपदे
महा + राजन्	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि संहितायाम्
महा + राजन् + टच्	5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् । ~ तत्पुरुषेभ्यः प्रत्ययः परश्च तद्धिताः समासान्ताः
महा + राज् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

परमराज becomes a masculine word following the gender of उत्तरपद by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।.

[LSK] प्रकरणवचने $^{7/1}$ जातीयर् $^{1/1}$ (5.3.69)।

जातीयर् is a तद्धित suffix in the sense of प्रकरण told in 5.3.69 प्रकरणवचने जातीयर् ।.

[LSK] महाप्रकारः $^{1/1}$ महाजातीयः $^{1/1}$ ॥

महत् + सुँ + जातीयर्	5.3.69 प्रकरणवचने जातीयर् ।
महत् + जातीय	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
मह आ + जातीय	6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ~ उत्तरपदे
महा + जातीय	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि संहितायाम्

[विधिसूत्रम्] 6.3.47 द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ~ आत् उत्तरपदे

The last letter of द्वि and अष्टन् becomes आ when सङ्ख्या word follows, but not in बहुव्रीहि-समास or when अशीति follows.

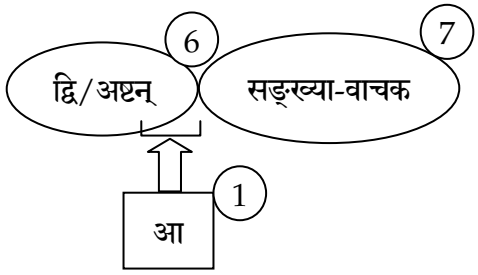

द्वि-अष्टनः $^{6/1}$ सङ्ख्यायाम् $^{7/1}$ अबहुव्रीहि-अशीत्योः $^{7/2}$ । ~ आत् $^{1/1}$ उत्तरपदे $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- द्वि-अष्टनः 6/1 – 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.
- सङ्ख्यायाम् 7/1 – This word goes along with उत्तरपदे.
- अबहुव्रीहि-अशीत्योः 7/2 – बहुव्रीहिः च अशीति (number eighty) च बहुव्रीह्यशीती (ID) । न बहुव्रीह्यशीती इति अबहुव्रीह्यशीती (NT), तयोः।; in परसप्तमी. द्वित्राः; द्व्याशीतिः
- आत् 1/1 – From 6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः।; this is आदेश.
- उत्तरपदे 7/1 – From 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; in परसप्तमी.

[LSK] आत् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

आ is the substitute in the place of the last letter of द्वि and अष्टन् when a सङ्ख्या word follows, but not in बहुव्रीहि-समास or when अशीति (eighty) follows.

[LSK] द्वौ $^{1/2}$ च ^{0} दश $^{1/3}$ च ^{0} द्वादश $^{1/3}$ । Twelve.

द्वि + औ + दशन् + जस्	2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः
द्वि is पूर्वपद	(वा.) सङ्ख्यायाः अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः।
द्वि + दशन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
द्व् आ + दशन्	6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ~ उत्तरपदे
द्वादशन्	
द्वादशन् + जस्	

द्वादशन् is termed षट् by 1.1.24 ष्णन्ता षट् ।

द्वादशन्	7.1.22 षड्भ्यो लुक् । ~ जस्शसोः

द्वादश 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

[LSK] अष्टाविंशतिः $^{1/1}$ । Twenty-eight.

अष्टौ $^{1/3}$ च ^{0} विंशतिः $^{1/1}$ च ^{0} अष्टाविंशतिः $^{1/1}$ ।

अष्टन् + जस् + विंशति + सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

अष्टन् is पूर्वपद (वा.) सङ्ख्यायाः अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

अष्टन् + विंशति 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

अष्ट आ + विंशति 6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ~ उत्तरपदे

अष्टा + विंशति 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि संहितायाम्

अष्टाविंशति

[विधिसूत्रम्] 6.3.48 त्रेस्त्रयः । ~ सङ्ख्यायाम् अबहुव्रीह्यशीत्योः उत्तरपदे

त्रि becomes त्रयस् when सङ्ख्या word follows, but not in बहुव्रीहि-समास or when अशीति follows.

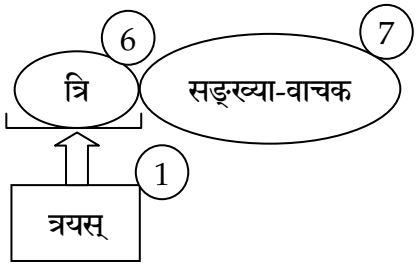

त्रेः $^{6/1}$ त्रयस् $^{1/1}$ । ~ सङ्ख्यायाम् $^{7/1}$ अबहुव्रीहि-अशीत्योः $^{7/2}$ उत्तरपदे $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- त्रेः 6/1 – प्रातिपदिक is त्रि.
- त्रयस् 1/1 – This is स्-ending आदेश.
- सङ्ख्यायाम् 7/1 – This word goes along with उत्तरपदे.
- अबहुव्रीहि-अशीत्योः 7/2 – बहुव्रीहिः च अशीति (number eighty) च बहुव्रीह्यशीती (ID) । न बहुव्रीह्यशीती इति अबहुव्रीह्यशीती (NT), तयोः।; in परसप्तमी. त्रिचतुराः; त्र्यशीतिः
- उत्तरपदे 7/1 – From 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; in परसप्तमी.

[LSK] त्रयोदश $^{1/3}$ । त्रयोविंशतिः $^{1/1}$ । त्रयोविंशतिः $^{1/1}$ । त्रयस्त्रिंशत् $^{1/1}$ ।

त्रयः $^{1/3}$ च ^{0} दश $^{1/3}$ च ^{0} त्रयोदश $^{1/3}$ ।

त्रि + जस् + दशन् + जस्	2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः
त्रि is पूर्वपद	(वा.) सङ्ख्यायाः अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः।
त्रि + दशन्	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
त्रयस् + दशन्	6.3.48 त्रेस्त्रयः । ~ सङ्ख्यायाम् अबहुव्रीह्यशीत्योः उत्तरपदे
त्रयरुँ + दशन्	8.2.66 ससजुषो रुँः ।
त्रय उ + दशन्	6.1.114 हशि च ।
त्रयो + दशन्	6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि संहितायाम्
त्रयोदशन्	
त्रयोदशन् + जस्	

त्रयोदशन् is termed षट् by 1.1.24 ष्णन्ता षट् ।

त्रयोदशन्	7.1.22 षड्भ्यो लुक् । ~ जस्शसोः
त्रयोदश	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

[विधिसूत्रम्] 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

The gender of द्वन्द्वसमास and तत्पुरुषसमास is the gender of the last word.

परवत्^{0} लिङ्गम्$^{1/1}$ द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः$^{6/2}$ ।

3 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- परवत् 0 – परस्य इव इति परवत् । पर + ङस् + वतिँ by 5.1.116 तत्र तस्येव ।.
- लिङ्गम् 1/1 – The gender (of द्वन्द्वसमास and तत्पुरुषसमास).
- द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः 6/2 – In सम्बन्धषष्ठी to लिङ्गम्.

[LSK] एतयोः$^{6/2}$ परपदस्य$^{6/1}$ इव^{0} लिङ्गम्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

The gender of the द्वन्द्वसमास and तत्पुरुषसमास should be like the one of the उत्तरपद.

[LSK] कुक्कुट-मयूर्यौ$^{1/2}$ इमे$^{1/2}$ । Peacock and peahen.

कुक्कुटः$^{1/1}$ च^{0} मयूरी$^{1/1}$ च^{0} कुक्कुट-मयूर्यौ$^{1/2}$ ।

कुक्कुट + सुँ + मयूरी + सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

कुक्कुटमयूरी

कुक्कुटमयूरी + औ

कुक्कुटमयूर्यौ

[LSK] मयूरी-कुक्कुटौ$^{1/2}$ इमौ$^{1/2}$ । Peahen and peacock.

मयूरी$^{1/1}$ च^{0} कुक्कुटः$^{1/1}$ च^{0} मयूरी-कुक्कुटौ$^{1/2}$ ।

मयूरी + सुँ + कुक्कुट + सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

मयूरीकुक्कुट

मयूरीकुक्कुट + औ

मयूरीकुक्कुटौ

[LSK] अर्धपिप्पली$^{1/1}$ । Half of the berry.

अर्ध + सुँ + पिप्पली + ङस् । 2.2.2 अर्धं नपुंसकम् । ~ समासः तत्पुरुषः

उपसर्जन-संज्ञा is given for पूर्व by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।, then अर्ध becomes पूर्वपद by 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।. Since the समास is तत्पुरुष, and the feminine word पिप्पली becomes उत्तरपद, the समास becomes feminine.

(वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः।

परवल्लिङ्ग is prohibited for द्विगु-समास, a समास which has प्राप्त/आपन्न/अलम् as पूर्वपद, and गतिसमास.

द्विगु-प्राप्त-आपन्नअ-अलम्-पूर्व- गतिसमासेषु $^{7/3}$ प्रतिषेधः $^{1/1}$ वाच्यः $^{1/1}$ ।

3 words in the वार्त्तिक; अनुवृत्ति is inferred by the context.

- द्विगु-प्राप्त-आपन्नअ-अलम्-पूर्व- गतिसमासेषु 7/3 – In विषयसप्तमी.
  1) द्विगु-समास
  2) a समास which has प्राप्त/आपन्न/अलम्
  3) गतिसमास
- प्रतिषेधः 1/1 – Prohibition of परवल्लिङ्ग for द्वन्द्व and तत्पुरुष.
- वाच्यः 1/1 – Has to be said.

[LSK] पञ्चसु $^{7/3}$ कपालेषु $^{7/3}$ संस्कृतः $^{1/1}$ पञ्चकपालः $^{1/1}$ पुरोडाशः $^{1/1}$ ॥

पञ्चन् + सुप् + कपाल + सुप्	2.1.51 तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ~ दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन
पञ्चन् + कपाल	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
पञ्च + कपाल	8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।
पञ्च + कपाल + अण्	4.2.16 संस्कृतं भक्षाः । ~ अण्
पञ्च + कपाल	4.1.88 द्विगोर्लुगनपत्ये ।
पञ्चकपाल	

Here, the neuter gender of कपाल as the gender of समास is प्राप्त by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।. But this is negated by this वार्त्तिक. The gender is the same as the word qualified by the समास.

[विधिसूत्रम्] 2.2.4 प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । ~ अन्यतरस्याम् सुप् सुपा सह समासः

प्राप्त and आपन्न are compounded with 2nd case ending word.

प्राप्त-आपन्ने $^{1/2}$ च ^{0} द्वितीयया $^{3/1}$ अ $^{1/1}$। ~ अन्यतरस्याम् ^{0} सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$

4 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति.

- प्राप्त-आपन्ने 1/2 – प्राप्तं च आपन्नं च प्राप्तापन्ने (ID) ।
- च 0 – This indicates that there are two विधिs. One is समास. The other is अ-आदेश.
- द्वितीयया 3/1 – By प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्, a word ending with the 2nd case suffix is intended; in apposition to सुपा सह.
- अ 1/1 – अ is आदेश at the end of प्राप्त and आपन्न, in case they are in feminine. Its विभक्ति is लुप्त. This type of finding a letter completely merged in a word is called प्रश्लेषण.
- अन्यतरस्याम् 0 – From 2.2.3 द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यतरस्याम् ।. For the same विग्रहवाक्य, the other option is the 2T by 2.1.24 द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः।. E.g., जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्त।

[LSK] समस्येते $^{III/2}$ ।

प्राप्त and आपन्न are compounded with the 2nd case ending word.

[LSK] अकारः $^{1/1}$ च ^{0} अनयोः $^{6/2}$ अन्त-आदेशः $^{1/1}$ ।

The प्रश्लेषित अ is the substitute in the place of the last letter of प्राप्त and आपन्न.[13]

[LSK] प्राप्तः $^{1/1}$ जीविकाम् $^{2/1}$ प्राप्त-जीविकः $^{1/1}$ । One who got a life.

प्राप्त + सुँ + जीविका+ अम्	2.2.4 प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । ~ अन्यतरस्याम् सुप् सुपा सह समासः
प्राप्त + जीविका	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

प्राप्त becomes उपसर्जन by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्।, and पूर्वपद by 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम्।.

Though the feminine word जीविका is उत्तरपद, the feminine gender for the समास by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । is negated by the वार्त्तिक द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः।.

Since "जीविकाम्" is always ending with द्वितीया विभक्ति in विग्रहवाक्य of समास, it gains उपसर्जन-संज्ञा by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । ~ उपसर्जनम्.

प्राप्त + जीविक	1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः

[13] This is useful only when the पूर्वपद is feminine. E.g., प्राप्ता जीविकाम् प्राप्तजीविका ।

[LSK] आपन्न-जीविकः $^{1/1}$ । One who got a life.

The same manner as above.

The following is another example of (वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः।.

[LSK] अलम्^{0} कुमार्यै$^{4/1}$ अलंकुमारिः $^{1/1}$ । Good enough for the girl.

अलम् + कुमारी + ङे — By the ज्ञापक of (वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः।

अलम् + कुमारी — 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

Though the feminine word कुमारी is उत्तरपद, the feminine gender for the समास by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । is negated by (वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः।

अलम् + कुमारि — 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः

कुमारी is उपसर्जन by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । ~ उपसर्जनम्.

अलंकुमारि — 8.3.23 मोऽनुस्वारः। ~ पदस्य

अलङ्कुमारि — 8.4.59 वा पदान्तस्य । ~ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः

[LSK] निष्कौशाम्बिः $^{1/1}$ ॥

निष्क्रान्तः $^{1/1}$ कौशाम्ब्याः $^{5/1}$ निष्कौशाम्बिः $^{1/1}$ । He who has departed (the city of) *Kauśambī*.

निर् + सुँ + कौशाम्बी + ङस् — (वा.) निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । ~ तत्पुरुषः समासः

निर् is in the sense of क्रान्त, gone, crossed.

निर् gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.43 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। for 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

कौशाम्बी gains उपसर्जनसंज्ञा by 1.2.44 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । for 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

प्रातिपदिकसंज्ञा — 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

निर् + कौशाम्बी — 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

निर् + कौशाम्बि — 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः

निः + कौशाम्बि — 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः

निष् + कौशाम्बि — 8.3.41 इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ~ विसर्जनीयस्य षः

Though the feminine word कौशाम्बी is उत्तरपद, the feminine gender for the समास by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । is negated by (वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः।

The next sūtra gives masculine as well as neuter gender to certain words.

[विधिसूत्रम्] 2.4.31 अर्धर्चाः पुंसि च । ~ नपुंसके

Words in a group starting from अर्धर्च are used in पुंलिङ्ग, as well as नपुंसकलिङ्ग.

अर्धर्चाः $^{1/3}$ पुंसि $^{7/1}$ च ^{0} । ~ नपुंसके $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अर्धर्चाः 1/3 – There is a group of words called अर्धर्चादि-गण, which contains not only समासs but also व्यस्तपदs. [14]
- पुंसि 7/1 – In masculine; To make this word विधि, a verb such as "भाष्यन्ते" or "स्युः" should be supplied.
- च 0 – This brings नपुंसके
- नपुंसके 7/1 – From 2.4.30 अपथं नपुंसकम् ।

[LSK] अर्धर्च-आदयः $^{1/3}$ शब्दाः $^{1/3}$ पुंसि $^{7/1}$ क्लीबे $^{7/1}$ च ^{0} स्युः $^{III/3}$ ।

Words such as अर्धर्च are in masculine as well as neuter.

[LSK] अर्धर्चः $^{1/1}$। अर्धर्चम् $^{1/1}$। Half a verse

ऋचः अर्थम् अर्धर्चम् अर्धर्चः वा ।

ऋच् + ङस् + अर्ध + सुँ	2.2.2 अर्धं नपुंसकम् । ~ समासः तत्पुरुषः
ऋच् + अर्ध	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
अर्ध + ऋच्	2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।
अर्ध + ऋच् + अ	5.4.74 ऋक्पूरप्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः
अर्ध + र्च् + अ	6.1.87 आद्गुणः। ~ अचि संहितायाम्

[LSK] एवम् ^{0} ध्वज-तीर्थ-शरीर-मण्डप-पूप-देह-अङ्कुश-पात्र-सूत्र-आदयः $^{1/3}$ ।

In the same manner, ध्वज etc., which are in अर्धर्चादिगण, are used in both masculine and neuter.

---

[14] अर्धर्चादि-गणः - अर्धर्च। गोमय। कषाय। कार्षापण। कुतप। कपाट। शङ्ख। चक्र। गूथ। यूथ। ध्वज। कबन्ध। पङ्क। गृह। सरक। कंस। दिवस। यूष। अन्धकार। दण्ड। कमण्डलु। मन्ड। भूत। द्वीप। द्यूत। चक्र। धर्म। कर्मन्। मोदक। शतमान। यान। नख। नखर। चरण। पुच्छ। दाडिम। हिम। etc.

(वार्त्तिकम्) सामान्ये नपुंसकम् ।

In general, when gender is not specified, neuter gender is used.

सामन्ये $^{7/1}$ नपुंसकम् $^{1/1}$।

2 words in the वार्त्तिक; अनुवृत्ति is inferred by the context.

- सामन्ये 7/1 – In general; in विषयसप्तमी.
- नपुंसकम् 1/1 – Neuter gender.

[LSK] मृदु $^{2/1}$ पचति $^{III/1}$ । He cooks (rice) soft.

The word "मृदु" is adjective. Thus it does not have any specific gender and is used in all genders. Here, it indicates general softness. Thus it is used in neuter by this वार्त्तिक.

The द्वितीया विभक्ति is used since मृदु has कर्मत्व to पचनक्रिया.

[LSK] प्रातः ^{0} कमनीयम् $^{1/1}$ ॥ Morning is beautiful.

As a विशेषण to प्रातर्, which is अव्यय, neuter gender is used for कमनीय.

Since अव्यय word does not have number either, औत्सर्गिक एकवचन is used.

[LSK] इति तत्पुरुषः ॥३॥

अथ बहुव्रीहिः

[अधिकारसूत्रम्] 2.2.23 शेषो बहुव्रीहिः । ~ सुप् सुपा सह समासः

That which has not been said is compounded as बहुव्रीहि.

शेषः $^{1/1}$ बहुव्रीहिः $^{1/1}$ । ~ सुप् $^{1/1}$ सुपा $^{3/1}$ सह ^{0} समासः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- शेषः 1/1 – उक्तात् अन्यः शेषः। कस्मात् अन्यः? । What has not been said is "प्रथमा". So far, the word "प्रथमा" has not been said, though words in the 1st case such as समानाधिकरण and कुगतिप्रादयः have been taught to be compounded.
- बहुव्रीहिः 1/1 – This becomes संज्ञा when added to another sūtra in this section.
- समासः 1/1 – This is संज्ञी.

[LSK] अधिकारः $^{1/1}$ अयम् $^{1/1}$ प्राक् ^{0} द्वन्द्वात् $^{5/1}$ ॥

This is अधिकार up to 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः।, exclusively.

Since this sūtra is अधिकारसूत्र, it has to be read with following sūtras.

[विधिसूत्रम्] 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ शेषः बहुव्रीहिः विभाषा समासः

More than one word in the 1st case are compounded in the sense of a word other than the words compounded.

अनेकम् $^{1/1}$ अन्य-पद-अर्थे $^{1/1}$ । ~ शेषः $^{1/1}$ बहुव्रीहिः $^{1/1}$ विभाषा ^{0} समासः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- अनेकम् 1/1 – More than one (word); न एकम् अनेकम् (NT) ।; adjective to पदम्, connected to शेषः, प्रथमा-ending word, in the अधिकारसूत्र.
- अन्य-पद-अर्थे 7/1 – In the sense of the meaning of another word. अन्यत् च तत् पदम् अन्यपदम् (KT), अन्यपदस्य अर्थः अन्यपदार्थः (6T), तस्मिन्; in विषयसप्तमी.
- शेषः 1/1 – From अधिकारसूत्र 2.2.23 शेषो बहुव्रीहिः ।
- बहुव्रीहिः 1/1 – From अधिकारसूत्र 2.2.23 शेषे बहुव्रीहिः ।
- विभाषा 0 – From 2.1.11 विभाषा ।; The other option is to say in a sentence.
- समासः 1/1 – From 2.1.3 प्राक् कडारात् समासः ।

[LSK] अनेकम् $^{1/1}$ प्रथमा-अन्तम् $^{1/1}$ अन्यस्य $^{6/1}$ पदस्य $^{6/1}$ अर्थे $^{7/1}$ वर्तमानम् $^{1/1}$ वा ^{0} समस्यते $^{III/1}$ सः $^{1/1}$ बहुव्रीहिः $^{1/1}$॥

Two or more words ending with प्रथमा, being in the sense of the meaning of the other word other than themselves, are optionally compounded. And the compound is termed बहुव्रीहि.

Under 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे।, there is an important वार्त्तिक which is not introduced in LSK.

(वार्त्तिकम्) सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च

समास whose पूर्वपद is सप्तमी-ending word or उपमान is compounded with another word and also there is elision of उत्तरपद of the समास.

[B] सप्तमी-उपमान-पूर्वपदस्य $^{6/1}$ उत्तरपदलोपः $^{1/1}$ च ^{0}, सप्तम्यन्तम् $^{1/1}$ उपमानम् $^{1/1}$ च ^{0} यस्य $^{6/1}$ तस्य $^{6/1}$ पदान्तरेण $^{3/1}$ समासः $^{1/1}$ उत्तरपदलोपः $^{1/1}$ च ^{0} भवति $^{III/1}$ इति ^{0} अर्थः $^{1/1}$।

That (समास) which has सप्तमी-ending or comparison word as पूर्वपद is compounded with another word, and the उत्तरपद of the समास is elided.

[K] कण्ठे $^{7/1}$ स्थितः $^{1/1}$ कालः $^{1/1}$ अस्य $^{6/1}$ कण्ठेकालः $^{1/1}$ ।

The time (poison/the Lord *Yama*) is in the throat of whom.

This is an example of सप्तमी-ending word.

Similary, उरसिलोमा (The one who has hair on his chest).

[K] उष्ट्रस्य $^{6/1}$ मुखम् $^{1/1}$ इव ^{0} मुखम् $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ उष्ट्रमुखः $^{1/1}$ ।

One who has the face which is like the face of camel.

This is an example of उपमान.

Similary, खरमुखः, the one who has the face which is like the face of a mule.

The next sūtra is under the पूर्वपदनिपात section.

[विधिसूत्रम्] 2.2.35 सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । ~ पूर्वम्

In बहुव्रीहि-समास, a word ending with सप्तमी and an adjective should be पूर्वपद.

सप्तमी-विशेषणे $^{1/2}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ । ~ पूर्वम् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- सप्तमी-विशेषणे 1/2 – सप्तमी च विशेषणं च सप्तमी-विशेषणे (ID) ।
- बहुव्रीहौ 7/1 – बहुव्रीहि-समास; in अधिकरणे सप्तमी.
- पूर्वम् 0 – From 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।; This is taken as adverb to a supplied verb "प्रयुज्यते". This is विधि.

[LSK] सप्तमी-अन्तम् $^{1/1}$ विशेषणम् $^{1/1}$ च ^{0} बहुव्रीहौ $^{7/1}$ पूर्वम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

7th case ending and adjective word should be placed first in बहुव्रीहि-समास.

[LSK] अतः ^{0} एव ^{0} ज्ञापकात् $^{5/1}$ व्यधिकरणपदः $^{1/1}$ बहुव्रीहिः $^{1/1}$॥

From this ज्ञापक only, words ending with other विभक्तिs other than प्रथमा can be compounded.[15]

For example, कण्ठे कालः यस्य सः कण्ठेकालः।

कण्ठ + ङि + काल + सुँ । 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

By this sūtra, 2.2.35 सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । ~ पूर्वम् the सप्तमी-ending word "कण्ठे" gains पूर्वपदनिपात.

Now, by 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्, लुक्-elision of the सुप्-प्रत्ययs is प्राप्त. The next sūtra prohibits this लुक्-elision.

---

[15] "कण्ठे" इति अस्य सप्तमी-अन्तत्वेन अनेक-प्रथमा-अन्तत्व-अभावात् समास-अप्राप्तौ आह – अतः एव ज्ञापकात् इति, अयम् भावः – प्रथमा-अन्तानाम् एव समासे सप्तमी-अन्त-अलाभात् व्यर्थम् एव सप्तमी-ग्रहणम् स्यात् इति । इदम् अत्र तत्त्वम्, अनेकेषाम् प्रथमा-अन्तानाम् द्वितीया-आदि-सप्तमी-अन्त-अर्थे ॥ बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीया-आदि-पञ्चमी-अन्त-अर्थे यत्र बहुव्रीहिः तत्र कर्तृ-कर्म-प्रत्यय-अन्त-सुबन्तेन सह समासः । उक्त-उदाहरणेषु "प्राप्त-उदकः" इति अत्र कर्तृ-वाचकम् सुबन्तम्, तत्र प्राप्तपदे "गत्यर्थ-अकर्म..." इति कर्तरि क्त-प्रत्याय्-विधनात् । "ऊढरथः" इत्यादिषु त्रिषु कर्म-प्रत्यय-अन्ताः ऊढ-आदयः । षष्ठी-सप्तमी-अन्त-अर्थ बहुव्रीहौ न सः नियमः । किम् तु मतुप्-अर्थे समासः । तथा च् वार्त्तिकम् "मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्म-कर्तृ-वचनेन अप्रथमायाः" इति । तत्र मतु-अर्थः षष्ठी-अर्थ-सप्तमी-अर्थ-रपः । अत्र सर्वत्र कर्म-आदि-अर्थ बहुव्रीहौ तेषाम् समासेन अभिधनात् अनभिहित-कर्मादि-अभवेन न द्वितीया-आदिः किन्तु प्रथमा एव ॥

[निषेधसूत्रम्] 6.3.9 हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ~ अलुक् उत्तरपदे

लुक् elision does not take place for सप्तमी विभक्ति after हल्/अ-ending when उत्तरपद follows and the समासवृत्ति is संज्ञा.

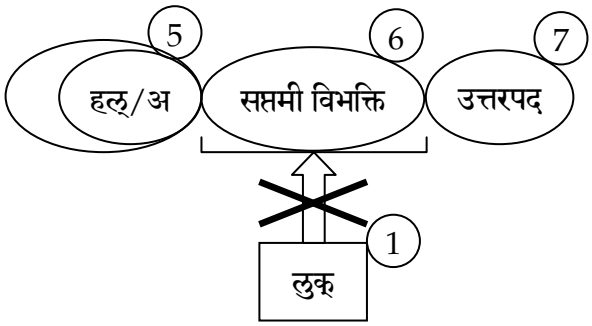

हल्-अदन्तात्$^{5/1}$ सप्तम्याः$^{6/1}$ संज्ञायाम्$^{7/1}$ । ~ अलुक्$^{1/1}$ उत्तरपदे$^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- हल्-अदन्तात् 5/1 – That which ends with consonant or short अ; in पूर्वपञ्चमी. हल् च अत् च हलत् (SD), हलत् अन्ते यस्य सः हलदन्तः (176B), तस्मात् ।
- सप्तम्याः 6/1 – सप्तमी विभक्ति; in स्थानेयोगा षष्ठी for अलुक्.
- संज्ञायाम् 7/1 – In the sense of commonly known word.
- अलुक् 1/1 – From अधिकारसूत्र 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; न लुक् अलुक् (NT) । absence of लुक्.
- उत्तरपदे 7/1 – From अधिकारसूत्र 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; the second word in समास; in परसप्तमी.

[LSK] हल्-अन्तात्$^{5/1}$ अदन्तात्$^{5/1}$ च^{0} सप्तम्याः$^{6/1}$ अलुक्$^{1/1}$ ।

After हल्-ending and अ-ending प्रातिपदिक, there is the absence of लुक्-elision of the 7th case ending.

[LSK] कण्ठेकालः$^{1/1}$ । one who has काल in his throat

Here, कण्ठ being अ-ending, its सप्तमी-विभक्ति is not elided.

See the commentary of the previous sūtra for रूपसिद्धि.

समासs listed here have प्रथमा-अन्त words reffering to अन्यपदार्थ in their विग्रहवाक्य. The विभक्तिs of अन्यपद in the विग्रहवाक्य vary from द्वितीया to सप्तमी. They all are compounded by 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः

[LSK] प्राप्तम्$^{1/1}$ उदकम्$^{1/1}$ यम्$^{2/1}$ सः$^{1/1}$ प्राप्तोदकः$^{1/1}$ ग्रामः$^{1/1}$ ।

To which the water has reached, such thing, such as village, is called प्राप्तोदक.

[LSK] (ऊढः$^{1/1}$ रथः$^{1/1}$ येन$^{3/1}$ सः$^{1/1}$) ऊढरथः$^{1/1}$ अनड्वान्$^{1/1}$ ।

By which a chariot is carried, such as bull is called ऊढरथ.

[LSK] (उपहृतः$^{1/1}$ पशुः$^{1/1}$ यस्मै$^{4/1}$ सः$^{1/1}$) उपहृतपशुः$^{1/1}$ रुद्रः$^{1/1}$ ।

For whom an animal is offered, such as Rudra, is called ऊढरथ.

[LSK] (उद्धृतः$^{1/1}$ ओदनः$^{1/1}$ यस्याः$^{5/1}$ सा$^{1/1}$) उद्धृतौदना$^{1/1}$ स्थाली$^{1/1}$ ।

From which rice is taken out, such as vessel, is called उद्धृतौदना.

[LSK] (पीतम्$^{1/1}$ अम्बरम्$^{1/1}$ यस्य$^{6/1}$ सः$^{1/1}$) पीताम्बरः$^{1/1}$ हरिः$^{1/1}$ ।

Of whom garment is yellow, such as Hari, is called पीताम्बर.

[LSK] (वीराः$^{1/3}$ पुरुषाः$^{1/3}$ यस्मिन्$^{7/1}$ सः$^{1/1}$) वीरपुरुषकः$^{1/1}$ ग्रामः$^{1/1}$ ।

In which there are warriors, such as village, is called वीरपुरुषक.

(वार्त्तिकम्) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।

For समास ending with धातुज (कृदन्त) after प्रादि, optional elision of उत्तरपद has to be said.

Since this वार्त्तिक is told under 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे ।, the प्रादिसमास is understood as पूर्वपद of बहुव्रीहिसमास.

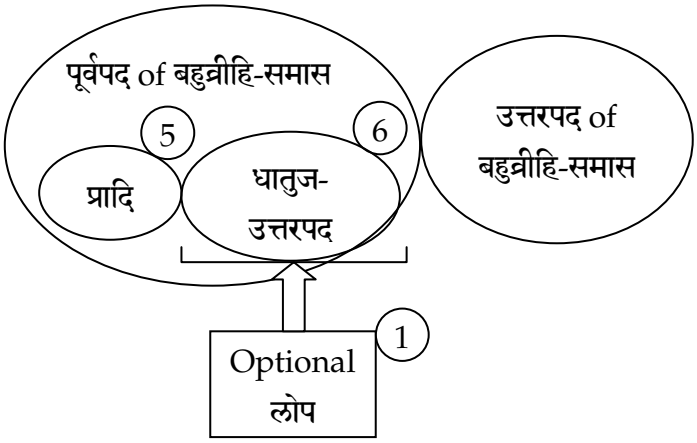

प्रादिभ्यः $^{5/3}$ धातुजस्य $^{6/1}$ वाच्यः $^{1/1}$ वा ^{0} च ^{0} उत्तरपदलोपः $^{1/1}$।

6 words in the वार्त्तिक; अनुवृत्ति is inferred by the context.

- प्रादिभ्यः 5/3 – प्रादिगण; in पूर्वपञ्चमी.
- धातुजस्य 6/1 – धातुज is that which is born of धातु, indicating कृदन्त word; with तदन्तविधि, समास which ends with कृदन्त after प्रादि is understood. In सम्बन्धषष्ठी to उत्तरपदलोपः.
- वाच्यः 1/1 – Has to be said.
- वा 0 – The उत्तरपदलोप is optional.
- च 0 – In addition to समास-विधि for प्रथमा-ending words in अन्यपदार्थ, उत्तरपदलोप is enjoined.
- उत्तरपदलोपः 1/1 – उत्तरपदस्य लोपः (6T)।; From the context, it is understood that this उत्तरपद is of प्रादि-तत्पुरुष-समास, which is पूर्वपद of बहुव्रीहि-समास.

[LSK] प्रपतितपर्णः $^{1/1}$ प्रपर्णः $^{1/1}$ ॥

प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । That which has fallen completely

प्र + पतित सु (वा.) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । ~ तत्पुरुषः समासः

प्रपतितानि पर्णानि यस्य सः। That (tree) whose leaves are fallen completely

प्रपतित सु + पर्ण सु 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

प्र + पर्ण (वा.) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।

Since "पतित" is धातुज, पत् + क्त, as उत्तरपद after प्र, it is elided.

(वार्त्तिकम्) नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।

For समास ending with अस्ति-अर्थ (such as "विद्यमान") after नञ्, optional elision of उत्तरपद has to be said.

As this वार्त्तिक is also under 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे ।, the नञ्समास is पूर्वपद of बहुव्रीहिसमास.

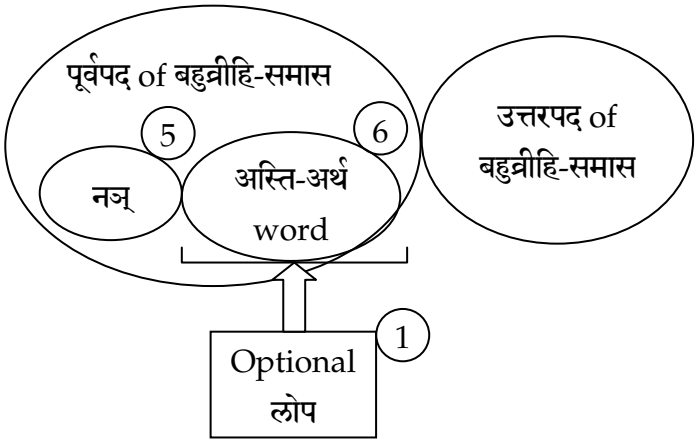

नञः $^{5/1}$ अस्ति-अर्थानाम् $^{6/3}$ वाच्यः $^{1/1}$ वा ^{0} च ^{0} उत्तरपदलोपः $^{1/1}$।

6 words in the वार्त्तिक; अनुवृत्ति is inferred by the context.

- नञः 5/1 – नञ् is a negative particle and is compounded as पूर्वपद by 2.2.6 नञ् । ~ तत्पुरुषः; in पूर्वपञ्चमी to अस्ति-अर्थानाम्.
- अस्ति-अर्थानाम् 6/3 – अर्ति-अर्थ here means a word indicating existence such as "विद्यमान". With नञ्, the compound is "अविद्यमान", which is further compounded as पूर्वपद of बहुव्रीहिसमास in this context. In सम्बन्धषष्ठी to उत्तरपदलोपः.
- वाच्यः 1/1 – Has to be said.
- वा 0 – The उत्तरपदलोप is optional.
- च 0 – In addition to समास-विधि for प्रथमा-ending words in अन्यपदार्थ, उत्तरपदलोप is enjoined.
- उत्तरपदलोपः 1/1 – उत्तरपदस्य लोपः (6T)।; From the context, it is understood that this उत्तरपद is of नञ्-तत्पुरुष-समास, which is पूर्वपद of बहुव्रीहि-समास.

[LSK] अविद्यमानपुत्रः $^{1/1}$ अपुत्रः $^{1/1}$ ॥

न विद्यमानः अविद्यमानः । That which is not existing

नञ् + विद्यमान सु	2.2.6 नञ् । ~ तत्पुरुषः समासः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
न + विद्यमान	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

अ + विद्यमान	6.3.73 न लोपो नञः । ~ उत्तरपदे

अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः। That one who does not have a son.

अविद्यमान सु + पुत्र सु	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तधितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
अविद्यमान + पुत्र	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्
अ + पुत्र	(वा.) नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।

[विधिसूत्रम्] 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ~ उत्तरपदे

The feminine word whose meaning is the same as in masculine, not ending with ऊङ्, should be in the form of masculine when followed by an उत्तरपद which is feminine and in समानाधिकरण to the feminine word, but not ending with तद्धित-प्रत्यय in तस्य पूरणे or प्रियादिगण.

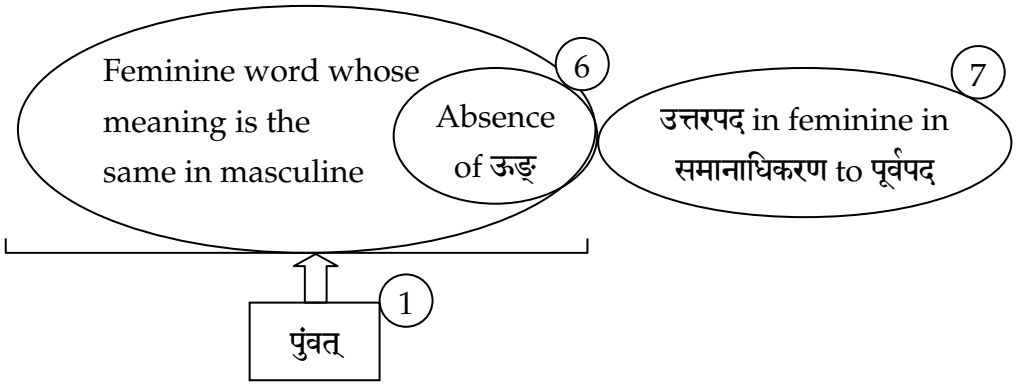

स्त्रियाः $^{6/1}$ पुंवत् ^{0} भाषितपुंस्काद्-अनूङ् $^{6/1}$ समानाधिकरणे $^{7/1}$ स्त्रियाम् $^{7/1}$ अपूरणी-प्रियादिषु $^{7/3}$। ~ उत्तरपदे $^{7/1}$

6 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- स्त्रियाः 6/1 – स्त्री here indicates a feminine word; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- पुंवत् 0 – This is कार्य.
- भाषितपुंस्काद्-अनूङ् 6/1 – भाषितः (उक्तः) पुमान् यस्मिन् अर्थे सः भाषितपुंस्कः अर्थः (117भB), सः अर्थः अस्ति यस्य तत् भाषितपुंस्कं पदम्, A (feminine) word which has masculine form having the same meaning. E.g., दीर्घा (f.) दीर्घ (m.), सुन्दरी (f.) सुन्दर (m.), युवति (f.) युवन् (m.), etc. । ऊङः अभावः अनूङ् (अर्थ-अभावे अव्ययीभाव-समासः) absence of ऊङ् । भाषितपुंस्कात् पदात् परः अनूङ् अस्ति यस्यां स्त्रियां सा भाषितपुंस्कादनूङ् (पञ्चमी-अलुक्) (115B) = स्त्री (स्त्रीलिङ्गपदम्) A feminine word in which there is absence of ऊङ् after भाषितपुंस्क word, तस्याः भाषितपुंस्कादनूङ् (षष्ठी-लुक्) ।; adjective to स्त्रियाः
- समानाधिकरणे 7/1 – This is an adjective to उत्तरपदे.
- स्त्रियाम् 7/1 – This is an adjective to उत्तरपदे.
- अपूरणी-प्रियादिषु 7/3 – पूरणी indicates words ending with तद्धित-प्रत्यय under "तस्य पूरणे" in feminine. प्रिया-आदि indicates a group of words starting with प्रिया.
- उत्तरपदे 7/1 – From अधिकारसूत्र 6.3.1 अलुगुत्तरपदे ।; the second word in समास; in परसप्तमी.

[LSK] उक्त-पुंस्कात्$^{5/1}$ अनूङ्^{0} अस्याम्$^{7/1}$ (स्त्रियाम्) इति^{0} बहुव्रीहिः$^{1/1}$।

The word भाषितपुंस्कादनूङ् is a बहुव्रीहिसमास word in which there is absence of ऊङ् after that which is said in masculine.

[LSK] निपातनात्$^{5/1}$ पञ्चम्याः$^{6/1}$ अलुक्$^{1/1}$ षष्ठ्याः$^{6/1}$ च^{0} लुक्$^{1/1}$ ।

Because of निपातन, irregular way of formation of word, there is अलुक् of 5th case after भाषितपुंस्क and लुक् of 6th case after that बहुव्रीहिसमास word. [16]

[LSK] तुल्ये$^{7/1}$ प्रवृतिनिमित्ते$^{7/1}$ यत्$^{1/1}$ उक्त-पुंस्कम्$^{1/1}$ तस्मात्$^{5/1}$ परः$^{1/1}$ ऊङः$^{6/1}$ अभावः$^{1/1}$ यत्र^{0} तथाभूतस्य$^{6/1}$ स्त्री-वाचक-शब्दस्य$^{6/1}$ पुंवाचकस्य$^{6/1}$ इव^{0} रूपम्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ समानाधिकरणे$^{7/1}$ स्त्रीलिङ्गे$^{7/1}$ उत्तरपदे$^{7/1}$ न^{0} तु^{0} पूरण्याम्$^{7/1}$ प्रियादौ$^{7/1}$ च^{0} परतः^{0} ।

When प्रवृतिनिमित्त is the same (between the word in feminine and its masculine form), after the word whose meaning can be said in masculine, there is absence of ऊङ् in a feminine word. For such feminine word, the form should be like of a masculine when उत्तरपद in feminine in apposition follows, but not पूरण-प्रत्यय-ending or प्रियादिगण word.

[LSK] "गोस्त्रियोः (1.2.48)" इति^{0} ह्रस्वः$^{1/1}$ । चित्रगुः$^{1/1}$ ।

चित्राः$^{f/1/3}$ गावः$^{f/1/3}$ यस्य$^{6/1}$ सः$^{1/1}$ चित्रगुः$^{1/1}$ ब्राह्मणः$^{1/1}$ । One who has variegated cows

चित्रा + जस् + गो + जस् 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

चित्रा + गो 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

चित्र + गो 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ~ उत्तरपदे

चित्र + गु 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ ह्रस्वः

[LSK] रूपवद्भार्यः$^{1/1}$ । One who has a well-shaped wife

रूपवती भार्या यस्य सः ।

रूपवती + सुँ + भार्या + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

रूपवती + भार्या 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

रूपवत् + भार्या 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ~ उत्तरपदे

रूपवत् + भार्य 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ ह्रस्वः

रूपवद् + भार्य 8.4.53 झलां जशोऽन्ते ।

---

[16] "भाषितपुंस्कादनूङ्" इति अत्र पञ्चमी-श्रवण-षष्ठी-अश्रवणयोः कारनं आह – निपातनात् इति ॥ "भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे सः भाषितपुंस्कः सः अस्ति अस्य तत् भाषितपुंस्कम्" इति विग्रह-फलम् आह – तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति ॥

[LSK] "अनूङ्" किम्^{0}? वामोरूभार्यः$^{1/1}$ ॥

When the feminine word in पूर्वपद ends with ऊङ्, the पुंवद्भाव does not happen.

वामौ$^{m/1/2}$ ऊरू$^{m/1/2}$ यस्याः$^{6/1}$ सा$^{1/1}$ वामोरूः$^{1/1}$।

वाम + ऊरु + ऊङ् 4.1.70 संहितशफलक्षणवामादेश्च ।~ ऊङ्

वामोरूः$^{f/1/1}$ भार्या$^{f/1/1}$ यस्य$^{6/1}$ सः$^{1/1}$ वामोरूभार्यः$^{1/1}$ ।

वामोरू + सुँ + भार्या + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

वामोरू + भार्या 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

वामोरू + भार्य 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ ह्रस्वः

[LSK] पूरण्याम्$^{7/1}$ तु^{0} –

When an ordinal number is compounded, पुंवद्भाव does not take place. The example is shown in the context of the next sūtra –

The following sūtras are about समासान्त-प्रत्यय after बहुव्रीहि.

[विधिसूत्रम्] 5.4.116 अप्पूरणीप्रमाण्योः। ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः

अप् is तद्धित-प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास which ends with पूरण-अर्थ-प्रत्यय/प्रमाणी.

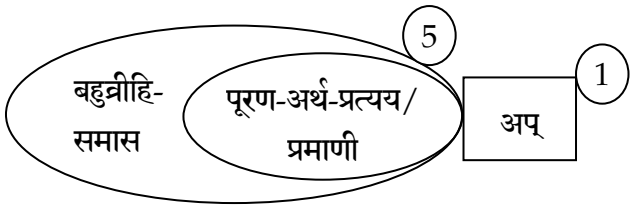

अप् $^{1/1}$ पूरणी-प्रमाण्योः $^{6/2}$ । ~ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- अप् 1/1 – This is समासान्त-प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास.
- पूरणी-प्रमाण्योः 6/2 – पूरणी indicates a feminine word ending with a suffix by which ordinals are formed in the sense of पूरण. प्रमाणी indicates the word itself. पूरणी च प्रमाणी च पूरणीप्रमाण्यौ (ID), तयोः।. The 6th case is understood as the 5th case. This is adjective to बहुव्रीहौ as पञ्चमी-ending. With तदन्तविधि, "after बहुव्रीहिसमास ending with पूरणी or प्रमाणी" is understood.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।; The 7th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी to the प्रत्यय.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।; समासानाम् अन्ताः समासान्ताः । This is to show that the तद्धितप्रत्यय should be considered to be a part of समास, not a separate entity.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः।

[LSK] पूरण-अर्थ-प्रत्यय-अन्तम् $^{1/1}$ यत् $^{1/1}$ स्त्रीलिङ्गम् $^{1/1}$ तद्-अन्दात् $^{5/1}$ प्रमाणी-अन्तात् $^{5/1}$ च ^{0} बहुव्रीहेः $^{5/1}$ अप् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

अप् is the प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास ending with a feminine word ending with suffix in the sense of पूरण, or ending with प्रमाणी word.

[LSK] कल्याणी $^{1/1}$ पञ्चमी $^{1/1}$ यासाम् $^{6/3}$ रात्रीणाम् $^{6/3}$ ताः $^{1/3}$ कल्याणीपञ्चमाः $^{1/3}$ रात्रयः $^{1/3}$ ।

Nights, the fifth of which is auspicious.

पञ्चानां पूरणे पञ्चमः ।

पञ्चन् + आम् + डट् 5.2.48 तस्य पूरणे डट् । ~ तद्धिताः

पञ्चन् + आम् + मट् + अ 5.2.49 नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

पञ्चन् + म + अ 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

पञ्चन् + म 6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम् संहितायाम्

पञ्च + म 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ~ पदस्य

पञ्चम + ङीप् 4.1.15 टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्करपः । ~ ङीप् अनुपसर्जनात् अतः स्त्रियाम्

पञ्चम् + ई 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

कल्याणी + सुँ + पञ्चमी + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

कल्याणी + पञ्चमी 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

पञ्चमी being पूरणी word, पुंवद्भाव by 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । does not take place in the पूर्वपद.

कल्याणी + पञ्चमी + अप् 5.4.116 अप्पूरणीप्रमाण्योः। ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः

कल्याणी + पञ्चम् + अ 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

कल्याणीपञ्चम

कल्याणीपञ्चम + टाप् 4.1.4 अजाद्यतष्टाप् । ~ स्त्रियाम्

कल्याणीपञ्चमा 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

[LSK] स्त्री $^{1/1}$ प्रमाणी $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ स्त्रीप्रमाणः $^{1/1}$ । One whose authority is a woman.

स्त्री + सुँ + प्रमाणी + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

स्त्री + प्रमाणी 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

स्त्री + प्रमाणी + अप् 5.4.116 अप्पूरणीप्रमाण्योः। ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः

स्त्री + प्रमाण् + अ 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

स्त्रीप्रमाण

[LSK] "अप्रियादिषु" किम् ^{0}? कल्याणीप्रियः $^{1/1}$ इत्यादिः $^{1/1}$॥

This is a पदकृत्य for 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।. When the उत्तरपर is प्रिया etc., the पुंवद्भाव does not happen. One for whom कल्याणी is favourite.

कल्याणी + सुँ + प्रिया + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

कल्याणी + प्रिया 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

कल्याणी + प्रिय 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ ह्रस्वः

[विधिसूत्रम्] 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । ~ समासान्ताः तद्धिताः

षच् is तद्धित-प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास which ends with सक्थि/अक्षि as its own part of the body.

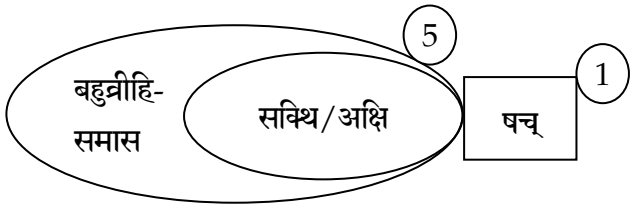

बहुव्रीहौ $^{7/1}$ सक्थि-अक्ष्णोः $^{6/2}$ स्वाङ्गात् $^{5/1}$ षच् $^{1/1}$ । ~ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$

4 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- बहुव्रीहौ 7/1 – The 7th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी to the प्रत्यय.
- सक्थि-अक्ष्णोः 6/2 – The 6th case is understood as 5th case. सक्थि (thigh); अक्षि (eye); both are neuter words; adjective to बहुव्रीहौ as पञ्चमी-ending. With तदन्तविधि, "after बहुव्रीहिसमास ending with सक्थि or अक्षि" is understood.
- स्वाङ्गात् 5/1 – It has to be its own part of body. See counter examples.
- षच् 1/1 – This is प्रत्यय. ष् is इत् by 1.3.5 षः प्रत्ययस्य । ~ आदिः इत्, for bringing स्त्रीप्रत्यय ङीष् by 4.1.41 षिद्गौरादिभ्यश्च।.

[LSK] स्व-अङ्ग-वाचि-सक्थि-अक्षि-अन्तात् $^{5/1}$ बहुव्रीहेः $^{5/1}$ षच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

षच् is the प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास ending with a word indicating thigh and eye which are its own part of the thing indicated by the समास.

[LSK] दीर्घसक्थः $^{1/1}$ । One whose tighs are long.

दीर्घे $^{n/1/2}$ सक्थी $^{n/1/2}$ यस्य सः ।

[LSK] जलजाक्षी $^{1/1}$ ।

जलजे $^{n/1/2}$ इव ^{0} अक्षिणी $^{n/1/2}$ यस्याः सा । One whose eyes are like lotuses.

जलज + औ + अक्षि + औ

जलजाक्षि	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि संहितायाम्
जलजाक्षि + षच्	5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । ~ समासान्ताः तद्धिताः
जलजाक्ष् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

Since the प्रातिपदिक ends with षित्-प्रत्यय, it takes ङीष् as स्त्रीप्रत्यय.

जलजाक्ष + ङीष्	4.1.41 षिद्गौरादिभ्यश्च । ~ ङीष् स्त्रियाम्

जलजाक्ष् + ई 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

[LSK] "स्वाङ्गात्" किम्? दीर्घसक्थि $^{1/1}$ शकटम् $^{1/1}$ । A cart whose yoke connector is long.

सक्थि, the part which connects the yoke and the cart is not a part of the cart.

[LSK] स्थूलाक्षा $^{1/1}$ वेणुयष्टिः $^{1/1}$ ।

स्थूलानि अक्षीणि यस्या सा स्थूलाक्षा । A bamboo pole whose knots are large.

अक्षि here means knot of bamboo, not eye. Thus it is not considered to be its own अङ्ग. The समासान्त-प्रत्यय for this is अच्. Because it did not take षच्, ङीप् does not come as स्त्रीप्रत्यय.

स्थूल + जस् + अक्षि + जस्

स्थूलाक्षि 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

स्थूलाक्षि + अच् 5.4.76 अक्ष्णोऽदर्शनात् । ~ समासान्ताः तद्धिताः

स्थूलाक्ष् + अ 6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य लोपः तद्धिते

स्थूलाक्ष + टाप् 4.1.4 अजाद्यतष्टाप् । ~ स्त्रियाम्

स्थूलाक्षा 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

[LSK] "अक्ष्णोऽदर्शनात् (5.4.76)" इति वक्ष्यमाणः अच् ॥

This sūtra will be studied in समासान्ताः section.

[विधिसूत्रम्] 5.4.115 द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः

ष is तद्धित-प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास which ends with मूर्धन् preceded by द्वि/त्रि.

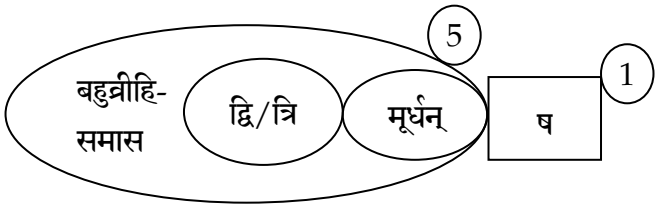

द्वित्रिभ्याम्$^{5/2}$ ष$^{1/1}$ मूर्ध्नः$^{5/1}$ । ~ बहुव्रीहौ$^{7/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$ तद्धिताः$^{1/3}$

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- द्वित्रिभ्याम् 5/2 – After the word "द्वि" and "त्रि"; in पूर्वपञ्चमी to मूर्ध्नः.
- ष 1/1 – This ष is प्रत्यय. The प्रथमा विभक्ति is लुप्त. ष् is इत् by 1.3.5 षः प्रत्ययस्य । ~ आदिः इत् for bringing स्त्रीप्रत्यय ङीष् by 4.1.41 षिद्गौरादिभ्यश्च।.
- मूर्ध्नः 5/1 – The word "मूर्धन्"; adjective to बहुव्रीहौ as पञ्चमी-ending. With तदन्तविधि, "after मूर्धन्-ending बहुव्रीहिसमास" is understood.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।; The 7th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी to the प्रत्यय.

[LSK] आभ्याम्$^{5/2}$ मूर्ध्नः$^{5/1}$ ष$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ बहुव्रीहौ$^{7/1}$ ।

ष is the प्रत्यय after मूर्धन् preceded by द्वि/त्रि in बहुव्रीहि-समास.

[LSK] द्विमूर्धः$^{1/1}$ । त्रिमूर्धः$^{1/1}$ ॥ Two-headed, three-headed.

द्वौ मूर्धानौ यस्य सः ।

द्वि + औ + मूर्धन् + औ

द्विमूर्धन् + ष	5.4.115 द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः
द्विमूर्ध् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

[विधिसूत्रम्] 5.4.117 अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । ~ अप् बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः

अप् is तद्धित-प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास which ends with लोमन् preceded by अन्तर्/बहिस्.

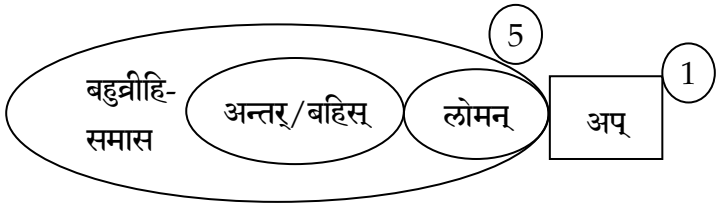

अन्तर्-बहिर्भ्याम् $^{5/2}$ च ^{0} लोम्नः $^{5/1}$ । ~ अप् $^{1/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- अन्तर्-बहिर्भ्याम् 5/2 – After the word "अन्तर्" and "बहिस्"; in पूर्वपञ्चमी to लोम्नः.
- च 0 – This brings अप् from the previous sūtra 5.4.116 अप् पूरणीप्रमाण्योः।.
- लोम्नः 5/1 – The word "लोमन्"; adjective to बहुव्रीहौ as पञ्चमी-ending. With तदन्तविधि, "after लोमन्-ending बहुव्रीहिसमास" is understood.
- अप् 1/1 – This is प्रत्यय. From 5.4.116 अप् पूरणीप्रमाण्योः।
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।; The 7th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी to the प्रत्यय.

[LSK] आभ्याम् $^{5/2}$ लोम्नः $^{5/1}$ अप् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ ।

अप् is the प्रत्यय after लोमन् preceded by अन्तर्/बहिस् in बहुव्रीहि-समास.

[LSK] अन्तर्लोमः $^{1/1}$ । बहिर्लोमः $^{1/1}$ ॥

That which has fur inside/outside, such as furred mat, shoe, etc.

अन्तः लोमानि यस्य सः ।

अन्तर् + लोमन् + जस्

अन्तर्लोमन् + अप्	5.4.117 अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । ~ अप् बहुव्रीहौ समासान्ताः तद्धिताः
अन्तर्लोम् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ भस्य टेः लोपः

[विधिसूत्रम्] 5.4.138 पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः। ~ उपमानात् बहुव्रीहौ समासान्ताः

The last letter of पाद is elided after हस्ति etc. as comparison in बहुव्रीहि-समास.

.

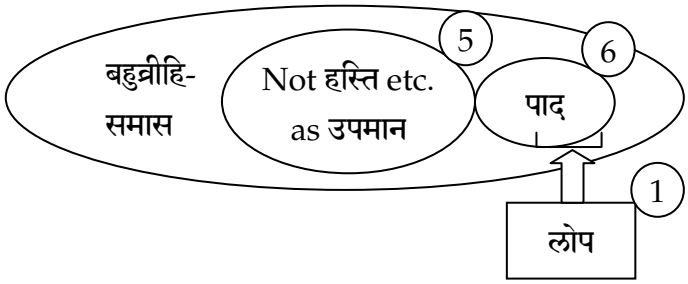

पादस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ अहस्ति-आदिभ्यः $^{5/3}$ । ~ उपमानात् $^{5/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- पादस्य 6/1 – The word "पाद" in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लोपः 1/1 – This is विधि. Here, because of पञ्चमी, the first letter of "पाद" is to be elided by 1.1.54 आदेः परस्य।. However, by the force of the अधिकार "समासान्ताः", the विधि is understood to take place at the end of समास. Thus, by 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य।, the last letter of पाद is to be elided.
- अहस्ति-आदिभ्यः 5/3 – हस्ती आदिः येषां ते हस्त्यादयः (116B), न हस्त्यादयः अहस्त्यादयः (NT), तेभ्यः । Not of a group of words starting with हस्ति [17]; in पूर्वपञ्चमी to पादस्य.
- उपमानात् 5/1 – From 5.4.137 उपमानाच्च।; उपमान means comparison; adjective to अहस्त्यादिभ्यः.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।. The 7th case is understood as अधिकरणे सप्तमी here.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] हस्ति-आदि-वर्जितात् $^{5/1}$ उपमानात् $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ पाद-शब्द-स्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ ।

There is elision of the last letter of पाद word after a word as comparison but not हस्ति etc., in बहुव्रीहिसमास.

---

[17] हस्त्यादिगणः – हस्तिन्। कटोल। गण्डोल। गण्डोलक। महिला। दासी। गणिका। कुसूल। हस्त्यादिः।

[LSK] व्याघ्रस्य $^{6/1}$ इव ^{0} पादौ $^{1/2}$ अस्य $^{6/1}$ व्याघ्रपात् $^{1/1}$ । [18] One whose feet are like a tigher's.

व्याघ्रस्य पादौ व्याघ्रपादौ ।

व्याघ्र ङसि + पाद + औ	2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः समासः
व्याघ्रपाद + औ + पाद + औ	(वा.) सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ।
व्याघ्र + औ + पाद + औ	(वा.) सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ।
व्याघ्रपाद्	5.4.138 पादस्य लोपोऽहस्यातेदिभ्यः। ~ उपमानात् बहुव्रीहौ समासान्ताः

[LSK] "अहस्ति-आदिभ्यः" इति ^{0} किम् ^{0}? हस्तिपादः $^{1/1}$ ।

If the comparison is of हस्ति etc., the लोप does not take place. One whose feet are like an elephant's.

[LSK] कुसूलपादः $^{1/1}$ ॥

One who has feet like the feet of goblin.

[18] "व्याघ्रः पादौ अस्य" इति विग्रहः। यद्यपि व्याघ्रः न हि कस्यचित् पादः भवति इति व्याघ्र-शब्दस्य व्याघ्र-पादे लक्षणायाम् (वृत्तौ) अपि तदीयः (व्याघ्रस्य) पादः न अन्यस्य इति एवम् असंभवः तथापि व्याघ्र-पाद-सदृशे लक्षणायाः पर्यवसानात् फलित-अर्थ-विग्रहः "व्याघ्रस्य पादौ इव पादौ अस्य" इति ॥

[विधिसूत्रम्] 5.4.140 संख्यासुपूर्वस्य । ~ पादस्य लोपः बहुव्रीहौ समासान्ताः

The last letter of पाद is elided after numeral and सु in बहुव्रीहि-समास.

.

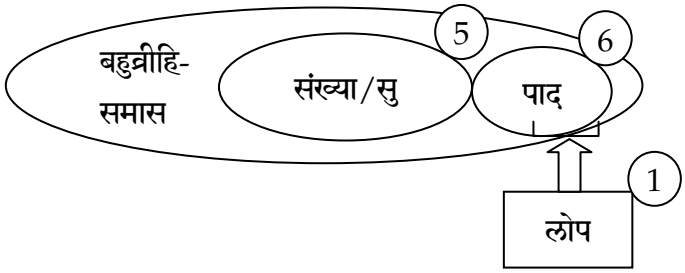

संख्या-सू-पूर्वस्य $^{6/1}$ । ~ पादस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$

1 word in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- संख्या-सू-पूर्वस्य 6/1 – संख्या stands for numerals. सु is अव्यय word. संख्या च सु च संख्यासू (ID), संख्यासू पूर्वौ यस्य सः संख्यासुपूर्वः = पादशब्दः, तस्य ।; adjective to पादस्य.
- पादस्य 6/1 – From 5.4.138 पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लोपः 1/1 – 5.4.138 पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः।
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।. The 7th case is understood as अधिकरणे सप्तमी here.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] पादस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ समास-अन्तः $^{1/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ ।

There is elision of the last letter of पाद word after a numeral or सु in बहुव्रीहि-समास.

[LSK] द्विपात् $^{1/1}$ ।

द्वौ पादौ यस्य सः द्विपात् । One who has two feet

द्वि + औ + पाद + औ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

द्विपाद् 5.4.140 संख्यासुपूर्वस्य । ~ पादस्य लोपः बहुव्रीहौ समासान्ताः

[LSK] सुपात् $^{1/1}$॥

शोभनौ पादौ यस्य सः सुपात् । One who has beautiful feet.

[विधिसूत्रम्] 5.4.148 उद्विभ्यां काकुदस्य । ~ लोपः बहुव्रीहौ समासान्ताः

The last letter of काकुद is elided after उद्/वि in बहुव्रीहि-समास.

.

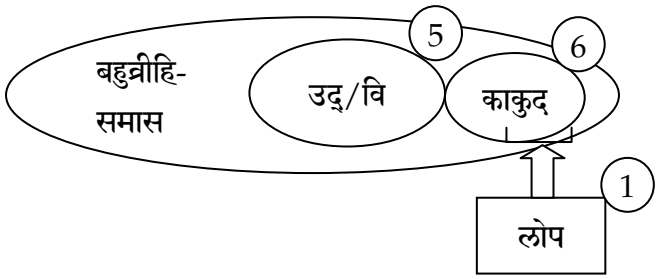

उद्-विभ्याम्$^{5/2}$ काकुदस्य$^{6/1}$ । ~ लोपः$^{1/1}$ बहुव्रीहौ$^{7/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- उद्-विभ्याम् 5/2 – उद् and वि are निपात. ताभ्याम्।; in पूर्वपञ्चमी to काकुदस्य.
- काकुदस्य 6/1 – काकुद is palate, तालु. ; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लोपः 1/1 – 5.4.138 पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः।; Here also, by the force of the अधिकार "समासान्ताः" the last letter of the बहुव्रीहिसमास is elided by 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य।, instead of 1.1.54 आदेः परस्य। by the पञ्चमी of the पूर्व condition.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।. The 7th case is understood as अधिकरणे सप्तमी here.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] लोपः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

There is elision of the last letter of काकुद word after उद् or वि in बहुव्रीहि-समास

[LSK] उत्काकुत्$^{1/1}$ । विकाकुत्$^{1/1}$॥

One who has raised/deformed palate.

उद्गतं काकुदं यस्य सः । विगतं काकुदं यस्य सः ।

उद् + काकुद + सुँ	(वा.) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।
उद्काकुद्	5.4.148 उद्विभ्यां काकुदस्य । ~ लोपः बहुव्रीहौ समासान्ताः
उत्काकुद्	8.4.55 खरि च ।

[विधिसूत्रम्] 5.4.149 पूर्णाद्विभाषा । ~ काकुदस्य लोपः बहुव्रीहौ समासान्ताः

After the word पूर्ण, the elision of the last letter of काकुद in बहुव्रीहि-समास is optional.

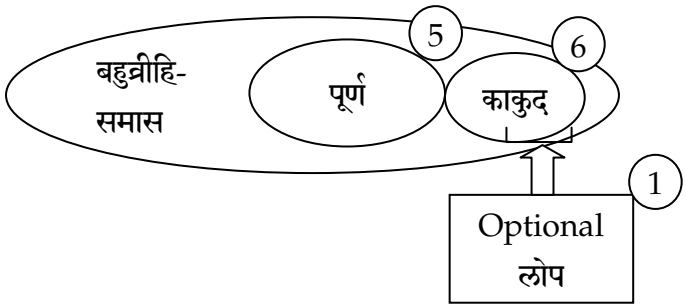

पूर्णात्$^{5/1}$ विभाषा^{0} । ~ काकुदस्य$^{6/1}$ लोपः$^{1/1}$ बहुव्रीहौ$^{7/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- पूर्णात् 5/1 – The word "पूर्ण"; in पूर्वपञ्चमी to काकुदस्य.
- विभाषा 0 – The लोप is optional.
- काकुदस्य 6/1 – From 5.4.148 उद्विभ्यां काकुदस्य ।.
- लोपः 1/1 – 5.4.138 पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः।.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] पूर्णकाकुत्$^{1/1}$ । पूर्णकाकुदः$^{1/1}$॥

One whose palate is fully developed.

There are two forms because of the विभाषा.

पूर्णं काकुदं यस्य सः ।

पूर्ण + सुँ + काकुद + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
पूर्ण + काकुद्	5.4.149 पूर्णाद्विभाषा । ~ काकुदस्य लोपः बहुव्रीहौ समासान्ताः

[विधिसूत्रम्] 5.4.150 सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः

In बहुव्रीहि-समास, सु and दुर् with हृदय in the sense of friend and enemy, respectively, become सुहृद् and दुर्हृद् as निपातन.

सुहृद्-दुर्हृदौ $^{1/2}$ मित्र-अमित्रयोः $^{7/2}$ । ~ बहुव्रीहौ $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- सुहृद्-दुर्हृदौ 1/2 – "सुहृद्" and "दुर्हृद्" are निपातन, forms given without grammatical derivation. This is विधि.
- मित्र-अमित्रयोः 7/2 – मित्रं च अमित्रं च मित्रामित्रे (ID), तयोः ।; in विषयसप्तमी. "In the sense of friend and enemy"; By 1.3.10 यथासंख्यमनुदेशः समानाम्।, सुहृद् is in the sense of friend, and दुर्हृद् is in the sense of enemy.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] सु-दुर्भ्याम् $^{5/1}$ हृदयस्य $^{6/1}$ हृद्-भावः $^{1/1}$ निपात्यते $^{III/1}$ ।

There is becoming of हृद् without grammatical steps for हृदय after सु and दुर् when their meanings are friend and enemy, respectively.

[LSK] सुहृद् $^{1/1}$ मित्रम् $^{1/1}$ । Friend

शोभनं हृदयं यस्य सः । One who has good heart

सु + हृदय + सु 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

सु + हृद् 5.4.150 सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः

[LSK] दुर्हृद् $^{1/1}$ अमित्रः $^{1/1}$॥ [19] Enemy

दुष्टं हृदयं यस्य सः । One who has ill heart

दुर् + हृदय + सु 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

दुर् + हृद् 5.4.150 सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः

---

[19] न मित्रम् अमित्रः । The लिङ्ग of the word अमित्र is not decided by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। because of the वाक्य in लिङ्गानुशासन "भ्रात्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुँसि ।".

[विधिसूत्रम्] 5.4.151 उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः

कप् is तद्धित-प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास which ends with उरस् etc.

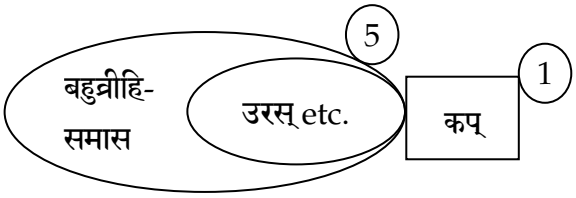

उरःप्रभृतिभ्यः $^{5/3}$ कप् $^{1/1}$ । ~ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- उरःप्रभृतिभ्यः 5/3 – उरस् इति शब्दः प्रभृतिः आदिः येषां ते उरःप्रभृतयः (116B)[20], तेभ्यः।; adjective to बहुव्रीहौ as पञ्चमी-ending. With तदन्तविधि, "after बहुव्रीहिसमास ending with उरस् etc." is understood.
- कप् 1/1 – This is प्रत्यय.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।; The 7th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी to the प्रत्यय.

व्यूढ + सुँ + उरस् + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
व्यूढ + उरस् + कप्	5.4.151 उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः
व्यूढोरस् + क	6.1.87 आद्गुणः। ~ अचि संहितायाम्
व्यूढोररुँ + क	8.2.88 ससजुषोः रुँः। ~ पदस्य
व्यूढोरः + क	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य

When 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च । is प्राप्ते, the next sūtra 8.3.38 सोऽपदादौ। is required.

व्यूढ + उरस् + कप्	8.3.38 सोऽपदादौ। ~ विसर्जनीयस्य कुप्वोः संहितायाम्

[20] उर-आदि-गण - उरस्। सर्पिस्। उपानः। पुमान्। अनड्वान्। नौः। पयः। लक्ष्मीः। दधि। मधु। शालि। अर्थान्नञः अनर्थकः।

[विधिसूत्रम्] 8.3.38 सोऽपदादौ। ~ विसर्जनीयस्य कुप्वोः संहितायाम्

विसर्ग is replaced by स् when followed by कवर्ग/पवर्ग which is not at the beginning of पद.

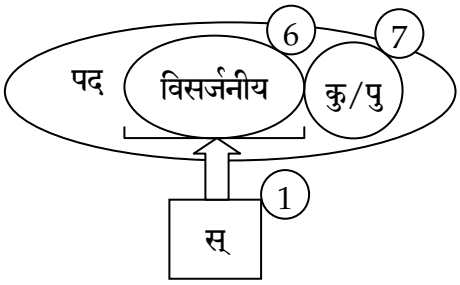

सः $^{1/1}$ अपदादौ $^{7/1}$ । ~ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ कु-प्वोः $^{7/2}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- सः 1/1 – This is आदेश.
- अपदादौ 7/1 – This is an adjective to कु-प्वोः. If कवर्ग and पवर्ग are not at the beginning of a पद, then it has to be a प्रत्यय beginning with कवर्ग or पवर्ग. That can be only one of these four प्रत्ययs: पाश (5.3.47 याम्ये पाशप्।), कल्प (5.3.67 ईषदसमाप्तौ कल्पप्...।), क (5.3.73 प्रागिवात् कः।, etc.), and काम्य (3.1.9 काम्यच्च।). Examples: यशस्पाश, यशस्कल्प, यशस्क, यशस्काम्य ।
- कु-प्वोः 7/2 – From 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।; प्रातिपदिक is कुपु; कुः च पुः च कुपू (ID), तयोः; in परसप्तमी.
- विसर्जनीयस्य 6/1 – From 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] पाश-कल्प-क-काम्येषु $^{7/3}$ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ ॥

स् is the substitute in the place of विसर्ग when पाश, कल्प, क, or काम्य प्रत्यय follows.

[LSK] इति ^{0} सः $^{1/1}$ । व्यूढोरस्कः $^{1/1}$ ॥

Even though this LSK vṛtti is seen under the next sūtra 8.3.48 कस्कादिषु च।, since this example word व्यूढोरस्क is not relevant to that sūtra, it seems to be proper to take this commentary here. See the note in भैमी Vol. 4 Page 224.

व्यूढ + उरस् + कप्	5.4.151 उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः
व्यूढोरस् + क	6.1.87 आद्गुणः। ~ अचि संहितायाम्
व्यूढोररुँ + क	8.2.88 ससजुषोः रुँ:। ~ पदस्य
व्यूढोरः + क	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य
व्यूढोरस् + क	8.3.38 सोऽपदादौ। ~ विसर्जनीयस्य कुप्वोः संहितायाम्

[विधिसूत्रम्] 8.3.48 कस्कादिषु च । ~ इणः षः विसर्जनीयस्य सः संहितायाम्

In कस्क etc. word, विसर्ग after इण् becomes ष्. If the विसर्ग is not after इण्, it becomes स्.

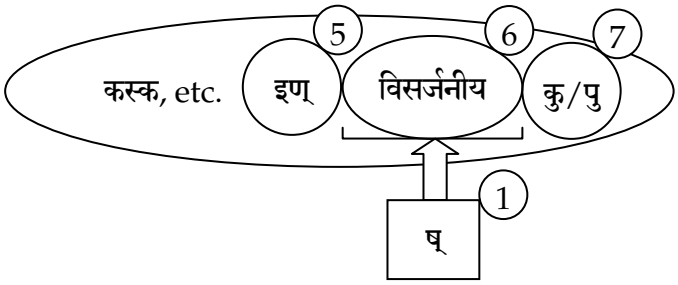

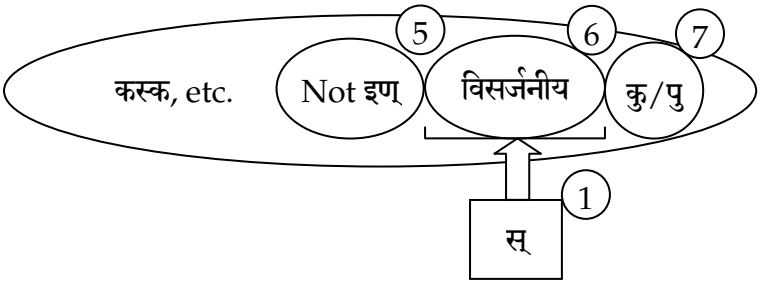

कस्कादिषु$^{7/3}$ च^{0} । ~ इणः$^{5/1}$ षः$^{1/1}$ विसर्जनीयस्य$^{6/1}$ सः$^{1/1}$ कु-प्वोः$^{7/2}$ संहितायाम्$^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- कस्कादिषु 7/3 – कस्कः आदिः येषां ते (116B) [21], तेषु ।; in अधिकरणे सप्तमी.
- च 0 – This connects the context from the previous sūtras.
- इणः 5/1 – प्रात्याहारः इण्, stands for vowels other than अवर्ण and semivowels; in पूर्वपञ्चमी.
- षः 1/1 – This is आदेश.
- सः 1/1 – This is also आदेश.
- कु-प्वोः 7/2 – From 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।; प्रातिपदिक is कुपु; कुः च पुः च कुपू (ID), तयोः; in परसप्तमी.
- विसर्जनीयस्य 6/1 – From 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] एषु$^{7/3}$ इणः$^{5/1}$ उत्तरस्य$^{6/1}$ विसर्गस्य$^{6/1}$ षः$^{1/1}$ अन्यस्य$^{6/1}$ तु^{0} सः$^{1/1}$ ।

In the words such as कस्क etc, विसर्ग after इण् is substituted by ष्. However, विसर्ग after letters other than इण् is substituted by स्.

---

[21] कस्कः। कौतस्कुतः। भ्रातुष्पुत्रः। शुनस्कर्णः। सद्यस्कालः। सद्यस्कीः। साद्यस्कः। कांस्कान्। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। बहिष्पलम्। बर्हिष्पलम्। यजुष्पात्रम्। अयस्कान्तः। तमस्काण्डः। अयस्काण्डः। मेदस्पिण्डः। भास्करः। अहस्करः। इतिकस्कादिः। [Bh 4 – Page 223] आकृतिगणोऽयम् ।

[विधिसूत्रम्] 8.3.39 इणः षः । ~ विसर्जनीयस्य अपदादौ कुप्वोः संहितायाम्

विसर्ग which is preceded by इण् is replaced by ष् when followed by कवर्ग/पवर्ग which is not at the beginning of पद.

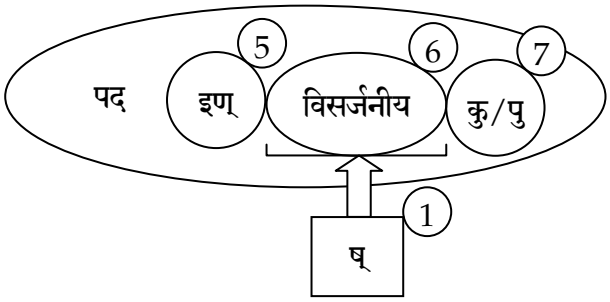

इणः $^{5/1}$ षः $^{1/1}$ । ~ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ अपदादौ $^{7/1}$ कु-प्वोः $^{7/2}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- इणः 5/1 – प्रात्याहारः इण्; in पूर्वपञ्चमी.
- षः 1/1 – This is आदेश.
- अपदादौ 7/1 – From 8.3.38 सोऽपदादौ ।; This is an adjective to कु-प्वोः. If कवर्ग and पवर्ग are not at the beginning of a पद, then it has to be a प्रत्यय beginning with कवर्ग or पवर्ग. That can only be पाश, कल्प, क, or काम्य.
- कु-प्वोः 7/2 – From 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।; प्रातिपदिक is कुपु; कुः च पुः च कुपू (ID), तयोः; in परसप्तमी.
- विसर्जनीयस्य 6/1 – From 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] इणः $^{5/1}$ उत्तरस्य $^{6/1}$ विसर्गस्य $^{6/1}$ षः $^{1/1}$ पाश-कल्प-क-काम्येषु $^{7/3}$ परेषु $^{7/3}$ ।

ष् is the substitute in the place of विसर्ग after इण्, when पाश, कल्प, क, or काम्य प्रत्यय follow.

[LSK] प्रियसर्पिष्कः $^{1/1}$ ॥

प्रिय + सुँ + सर्पिस् + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
प्रिय + सर्पिस् + कप्	5.4.151 उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ~ बहुव्रीहौ समासान्ताः
प्रियसर्पिरुँ + क	8.2.88 ससजुषोः रुँः। ~ पदस्य
प्रियसर्पिः + क	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य
प्रियसर्पिष् + क	8.3.38 सोऽपदादौ। ~ विसर्जनीयस्य कुप्वोः संहितायाम्

<u>Summary of the section of modification of विसर्ग</u>

From here, 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः ।, the topic of modification of विसर्ग starts. विसर्जनीयस्य 6/1 continues as अनुवृत्ति until 8.3.54.

8.3.34 विसर्जनीयस्य सः । ~ खरि — रामस्तरति, रामश्चरति

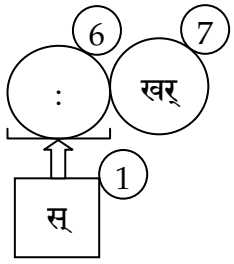

The following three sūtras give अपवाद to नित्य स् by 8.3.34.

8.3.35 शर्परे विसर्जनीयः। ~ विसर्जनीयस्य — रामः क्षाम्यते

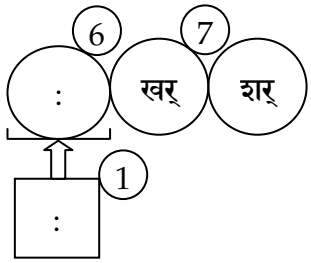

8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य सः विसर्जनीयः — रामस्सरति/रामः सरति

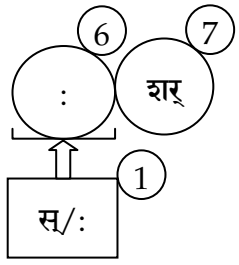

8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च । ~ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः — राम≍कथयति/रामः कथयति

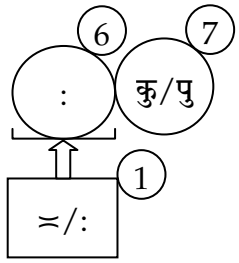

From here, all the sūtras give स्-आदेश for विसर्जनीय, or ष्-आदेश when विसर्जनीय is after इण्. They are अपवादs to the optional जिह्वामूलीय/उपध्मानीय and विसर्जनीय by 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।.

Note that the only आदेशs told in this section are सः $^{1/1}$ by 8.3.38 and इणः $^{5/1}$ षः $^{1/1}$ by 8.3.39. These two आदेशs govern this section.

The first two sūtras cover अपदादि कु/पु as परनिमित्त.

8.3.38 सोऽपदादौ । ~ विसर्जनीयस्य — पयस्पाशः, पयस्कल्पः, पयस्कः, पयस्काम्यति

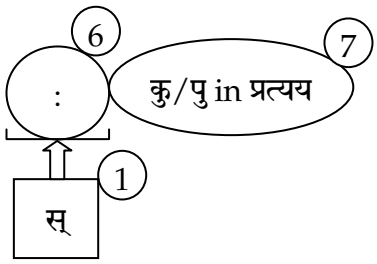

8.3.39 इणः षः । ~ विसर्जनीयस्य — सर्पिष्शः, सर्पिष्कल्पः, सर्पिष्कः, सर्पिष्काम्यति

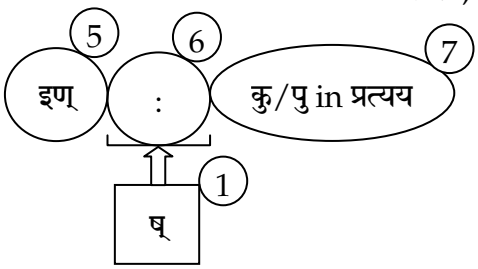

From here, विसर्ग is a part of certain words and परनिमित्त is पदादि कु/पु.

8.3.40 नमस्पुरसोर्गत्योः । ~ विसर्जनीयस्य सः — नमस्करोति, पुरस्करोति

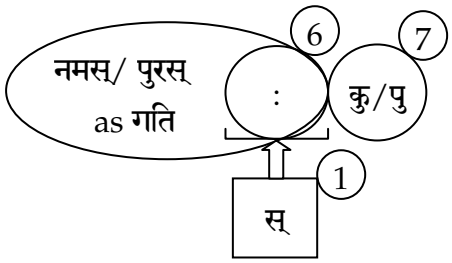

8.3.41 इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ~ विसर्जनीयस्य इणः षः — निष्कृतः, निष्पीतः, दुष्कृतः, दुष्पीतः

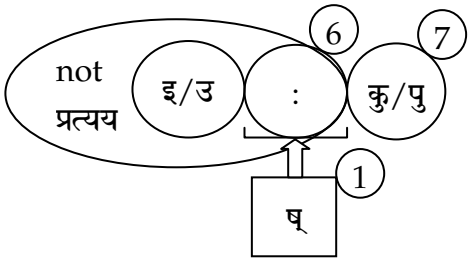

From here, optional स्/ष्-आदेश is told.

8.3.42 तिरसोऽन्यतरस्याम्। ~ विसर्जनीयस्य सः — तिरस्करोति/तिरःकरोति

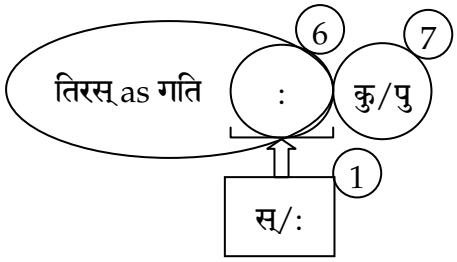

8.3.43 द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ~ विसर्जनीयस्य षः अन्यतरस्याम् — द्विष्करोति/द्विःकरोति

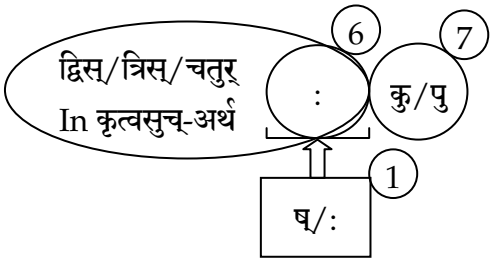

8.3.44 इसुसोः सामर्थ्ये । ~ विसर्जनीयस्य षः अन्यतरस्याम् — यजुष्करोति/यजुःकरोति

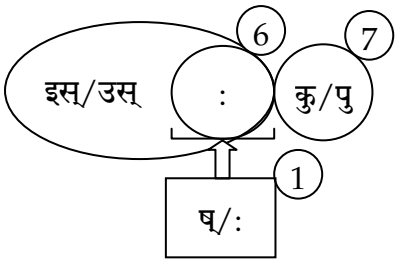

From here, स्/ष्-आदेश is told in समास.

8.3.45 नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। ~ विसर्जनीयस्य षः सर्पिष्कुण्डिका, सर्पिष्पानम्

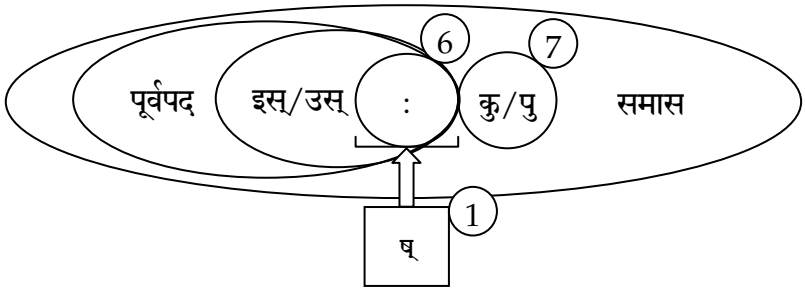

8.3.46 अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। ~ विसर्जनीयस्य सः पयस्कारः, पयस्कामः

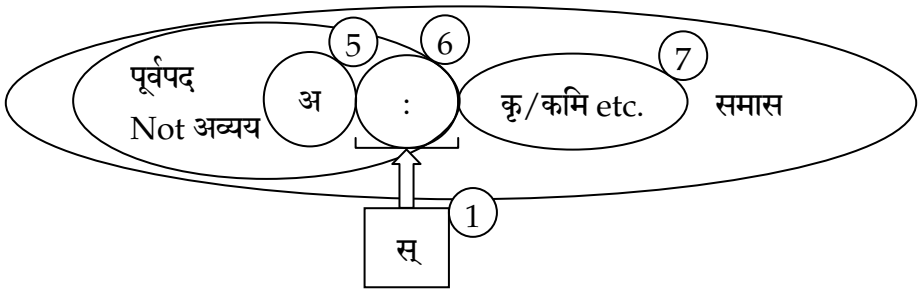

8.3.47 अधःशिरसी पदे । ~ विसर्जनीयस्य सः अधस्पदम्, शिरस्पदम्

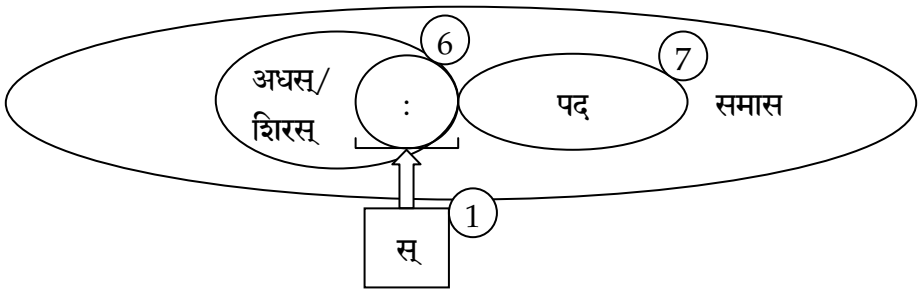

8.3.48 कस्कादिषु च । ~ विसर्जनीयस्य सः, इणः षः कस्कः, कौतस्कुतः, भ्रातुष्पुत्रः

In कस्कादिगण, this phenomenon, i.e., स्-आदेश for विसर्जनीय, or ष्-आदेश when विसर्जनीय is after इण्, is observed.

From 8.3.49 onwards, the topic is about छन्दस्.

Now coming back to the topic of पूर्वपदनिपात.

[विधिसूत्रम्] 2.2.36 निष्ठा । ~ बहुव्रीहौ पूर्वम्

In बहुव्रीहि-समास, word ending with निष्ठा-संज्ञक-प्रत्यय should be पूर्वपद.

निष्ठा $^{1/1}$ । ~ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ पूर्वम् $^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- निष्ठा 1/1 – निष्ठा being a term for प्रत्यय, निष्ठा-ending word is understood.
- बहुव्रीहौ 7/1 – बहुव्रीहि-समास; in अधिकरणे सप्तमी.
- पूर्वम् 0 – From 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।; This is taken as adverb to a supplied verb "प्रयुज्यते". This is विधि.

[LSK] निष्ठा-अन्तम् $^{1/1}$ बहुव्रीहौ $^{7/1}$ पूर्वम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

निष्ठा-ending word should be placed first in बहुव्रीहि-समास.

[LSK] युक्तयोगः $^{1/1}$॥

युक्तः योगः येन सः । One by whom yoga is well connected.

Since युक्त is a निष्ठा-ending word (युज् + क्त), it comes as पूर्वपद in बहुव्रीहिसमास by 2.2.36 निष्ठा । ~ बहुव्रीहौ पूर्वम्.

[विधिसूत्रम्] 5.4.154 शेषाद्विभाषा । ~ कप् बहुव्रीहौ समासान्ताः

कप् is optionally suffixed after बहुव्रीहि-समास whose particularity has not been specified by other sūtras in this section.

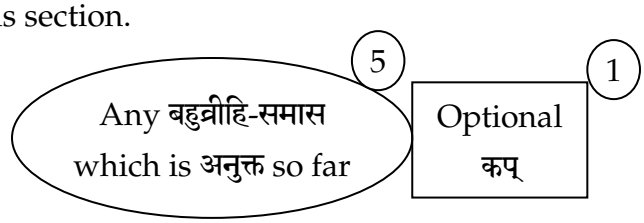

शेषात्$^{5/1}$ विभाषा^{0} । ~ कप्$^{1/1}$ बहुव्रीहौ$^{7/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- शेषात् 5/1 – शेष here means अनुक्त, that which has not been said so far. Here, any बहुव्रीहि-समासs other than those after which समासान्त-प्रत्ययs have been enjoined in this section starting from 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्। [B] इतः पूर्वं येभ्यः समासान्ता विहितास्तेभ्योऽन्यः शेषः।; This is adjective to बहुव्रीहौ as पञ्चमी-ending.
- विभाषा 0 – This कप्-प्रत्यय is optional.
- कप् 1/1 – From 5.4.151 उरःप्रभृतिभ्यः कप्।; This is प्रत्यय.
- बहुव्रीहौ 7/1 – From 5.4.113 बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।; The 7th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी to the प्रत्यय.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] अनुक्त-समासान्तात्$^{5/1}$ बहुव्रीहेः$^{5/1}$ कप्$^{1/1}$ वा^{0} ।

कप् is the प्रत्यय after बहुव्रीहि-समास which is not specified in समासान्त section.

[LSK] महायशस्कः$^{1/1}$ । महायशाः$^{1/1}$ ॥

महत् यशः यस्य सः । One who has great fame.

महत् + सुँ + यशस् + सुँ	2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः
मह आ + यशस्	6.3.46 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ~ उत्तरपदे
महा + यशस्	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि संहितायाम्
महायशस् + कप्	5.4.154 शेषाद्विभाषा । ~ कप् बहुव्रीहौ समासान्ताः

Since this type of बहुव्रीहि-समास has not been specified in this section of बहुव्रीहि-समासान्त-प्रत्यय, कप् is optionally suffixed by this sūtra.

The other option is without कप्, which makes the प्रातिपदिक स्-ending.

तुल्यं वयः यस्य सः तुल्यवयस्कः/तुल्यवयाः । बह्वी विद्या यस्य सः बहुविद्यकः/बहुविद्याकः[22]/बहुविद्यः ।, etc. are made in the same manner.

[LSK] इति ^{0} बहुव्रीहिः $^{7/1}$ ॥४॥

Thus ends the section of बहुव्रीहिसमास.

[22] When कप् is following, the negation of ह्रस्व is optional for आबन्त word by 7.4.15 आपोऽन्यतरस्याम् । ~ न कपि ह्रस्वः.

अथ द्वन्द्वः

[विधिसूत्रम्] 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः। ~ अनेकम् सुप् सुपा सः समासः

In the sense of च, multiple nouns are compounded.

च-अर्थे $^{7/1}$ द्वन्द्वः $^{1/1}$ । ~ अनेकम् $^{1/1}$ सुप् $^{1/1}$ समासः $^{1/1}$ विभाषा ^{0}

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- च-अर्थे 7/1 – In the sense of च, which is described in the वृत्ति.
- द्वन्द्वः 1/1 – This is संज्ञा.
- अनेकम् 1/1 – From 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे ।.
- सुप् 1/1 – From 2.1.2 सबामन्त्रिते पराङ्गात् स्वरे ।.
- समासः 1/1 – From 2.1.3 प्राक्कडारात्समासः।; This is संज्ञी. The compound made by this sūtra gains द्वन्द्व-संज्ञा.
- विभाषा 0 – From अधिकारसूत्र 2.1.11 विभाषा ।.

[LSK] अनेकम् $^{1/1}$ सुबन्तम् $^{1/1}$ च-अर्थे $^{7/1}$ वर्तमानम् $^{1/1}$ वा ^{0} समस्यते $^{III/1}$ सः $^{1/1}$ द्वन्द्वः $^{1/1}$ ।

Multiple सुबन्तs in the sense of च are optionally compounded as द्वन्द्व.

[LSK] समुच्चय-अन्वादय-इतरेतरयोग-समाहाराः $^{1/3}$ च-अर्थाः $^{1/3}$ ।

The meanings of च are: 1) समुच्चय, 2) अन्वादय, 3) इतरेतरयोग, and 4) समाहार.

[LSK] तत्र ^{0} "ईश्वरम् $^{2/1}$ गुरुम् $^{2/1}$ च ^{0} भजस्व $^{II/1}$" इति ^{0} परस्परनिरपेक्षस्य $^{6/1}$ अनेकस्य $^{6/1}$ एकस्मिन् $^{7/1}$ अन्वयः $^{1/1}$ समुच्चयः $^{1/1}$ ।

Among these four meanings,

1) समुच्चय is the connection to one thing of many independent things, such as "Worship the lord, and also worship your teacher." [23]

They are two independent sentences which happen to have the same क्रिया because of which च is used in the sense of समुच्चय.

[LSK] "भिक्षाम्$^{2/1}$ अट$^{II/1}$ गाम्$^{2/1}$ च^{0} आनय$^{II/1}$" इति^{0} अन्यतरस्य$^{6/1}$ अनुषङ्गिकत्वेन$^{3/1}$ अन्वयः$^{1/1}$ अन्वाचयः$^{1/1}$ ॥

2) अन्वाचय is connection for which one of the actions is secondary, as in "Collect food (primary), and bring the cow (secondary)." [24]

[LSK] अनयोः$^{6/2}$ असामर्थ्यात्$^{5/1}$ समासः$^{1/1}$ न^{0} ।

In these two meanings (समुच्चय and अन्वादय), समास cannot be made since their objects do not have meaningful connection. [25]

च in the sense of the first two connects two sentences, not the objects.

[LSK] "धव-खदिरौ$^{2/2}$ छिन्धि$^{II/1}$" इति^{0} मिलितानाम्$^{6/3}$ अन्वयः$^{1/1}$ इतरेतर-योगः$^{1/1}$ ।

3) इतरेतर-योग is the connection of multiple objects. [26]

---

[23] [LSK टिप्पणी 1] एकस्य क्रियायाम् अन्वय-उत्तरम् अपरस्य आवृत्त्या तत्र अन्वयेन निरपेक्षत्वम् । After connecting one thing (ईश्वरम्) with the action (भजस्व), the other thing (गुरुम्) is connected by repeating the verb. Hence they are independent (of each other).

धव-खदिरौ छिन्धि" इत्यादौ तु एकदा एव धव-खदिरयोः छेदन-क्रियायाम् अन्वयः इति न निरपेक्षत्वम् ॥ In the sentence "Cut *dhava* and *khadira*", both *dhava* and *khadira* are connected with the action of cutting simultaneously. Hence they are not independent of each other.

[24] [LSK टिप्पणी 2] उभयोः मध्ये यत्र एकस्य अनुद्देश्यत्व-रूपम् आनुषङ्गिकत्वम्, तेन रूपेण इतरत्र क्रियादौ अन्वयः। तद्-अपेक्षया अन्यस्य प्राधान्यम् च तत्सम्बन्धि-क्रियायाः अवश्य-कर्तव्यत्व-रूपम् ॥ Among both actions, there is the status of not being intended, or secondary importance, for one action, in that way, there is connection to the other action. Compared to the secondary action, the other action has primary status. For that action, there is the necessity of to be done.

[25] [LSK टिप्पणी 3] अनेक-सुबन्तानाम् च-अर्थे वृत्ति-अभावेन एक-अर्थी-भाव-रूप-सामर्थ्य-अभावात् इत्यर्थः ॥ Because of the absence of being in the meaning of च for multiple words, there is no ability in becoming one word. Because of that, is the meaning.

[LSK] "संज्ञा-परिभाषम् $^{1/1}$" इति ^{0} समूहः $^{1/1}$ समाहारः $^{1/1}$ ॥

4) समाहार is a group as in "संज्ञा and परिभाषा".[27]

[विधिसूत्रम्] 2.2.31 राजदन्तादिषु परम् । ~ पूर्वम्

For the words in राजदन्त-आदि-गण, the word which has to come as पूर्वपदनिपात should come as परपदनिपात.

राजदन्त-आदिषु $^{7/3}$ परम् $^{1/1}$।

2 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- राजदन्त-आदिषु 7/3 –A group of समस्तपद called राजदन्तादिगण [28] for this regulation. राजदन्तः आदिः येषां ते राजदन्तादयः।; राजदन्तादिगण consists तत्पुरुषसमास as well as द्वन्द्वसमास.
- परम् 1/1 – This is कार्य.
- पूर्वम् 1/1 – From 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।; Here it becomes उद्देश for परम् as विधेय.

---

[26] [LSK टिप्पणी 4] मिलितानाम् परस्पर-अपेक्षाणाम् उद्भूत-अवयव-भेद-समूह-रूपाणाम् एक-धर्म-अवच्छिन्ने अन्वयः इतरेतरयोगः इत्यर्थः ॥ For the words joined together, which are mutually dependant, and they form a group in which the difference of the parts is manifest, there is a connection to one property. That is इतरेतरयोग.

[27] [LSK टिप्पणी 5] समूहः इति, तिरोहित-अवयव-गत-संख्यः समूहः इत्यर्थः । The group means that for which the number obtaining in the parts is not seen. अत्र इदम् तत्त्वम्, इतरेतरयोग-द्वन्द्वे समस्यमान-पदार्थ-गत-संख्याम् समुदाये समारोप्य द्विवचनान्त-बहुवचनान्त-प्रयोगः । This is the truth. In इतरेतरयोग-द्वन्द्व-समास, superimposing the number which obtains in the meaning of the words which are compounded in one collection of things, there is the usage of dual and plural endings. समाहार-द्वन्द्वे तु समस्यमान-पदार्थ-गत-संख्या तत्समुदाये न आरोप्यते किन्तु तत्समुदाये एकत्व-बुद्ध्या एकवचनान्त-प्रयोगः । ननु समाहार-द्विगु-द्वन्द्वयोः कः भेदः इति चेत् उच्यते – समाहार-द्विगौ तदीय-लौकिक-अलौकिक-विग्रहयोः षष्ठी-अन्त-पद-प्रयोगः । यथा "पञ्चानाम् गवाम् समाहारः" इत्यादि। समाहारद्वन्द्वे तु प्रथमान्तानाम् एव पदानाम् प्रयोगः, तदीय-विग्रह-वाक्यस्य "संज्ञा च परिभाषा च" इति अनयोः समाहारः इति एवम् अनुभवात् । "संज्ञायाः च परिभ्ष्याः च इति एवम् न द्वन्द्वस्य्अ विग्रहः । प्रथमान्तानाम् एव द्वन्द्वः इति सिद्धान्तात् ॥

[28] राजदन्तादिगणः - राजदन्तः। अग्रेवणम् (border of forest)। लिप्तवासितम् (anointed and perfumed)। नग्नमुषितम् (stripped bare)। सिक्तसंमृष्टम्। मृष्टलुञ्चितम्। अवक्लिन्नपक्वम्। अर्पितोप्तम्। उप्तगाढम्। उलूखलमुसलम्। तण्डुलकिण्वम्। दृषदुपलम्। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबह्लीकम्। आवन्त्यश्मकम्। शूद्रार्यम्। स्नातकराजानौ। विष्वक्सेनार्जुनौ। अक्षिभ्रुवम्। दारगवम्। शब्दार्थौ। धर्मार्थौ। कामार्थौ। अर्थशब्दौ। अर्थधर्मौ। अर्थकामौ। वैकारमतम्। गजवाजम्। गोपालधानीपूलासम्। पूलासककरण्डम्। स्थूलपूलासम्। उशीरबीजम्। सिञ्जास्थम्। चित्रास्वाती। भार्यापती। जायापती। जम्पती। दम्पती। पुत्रपती। पुत्रपशू। केशश्मश्रू। श्मश्रुकेशौ। शिरोबीजम्। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ।

[LSK] एषु $^{7/3}$ पूर्व-प्रयोग-अर्हम् $^{1/1}$ परम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

Among these (words in राजदन्तादिगण) that which is subject to पूर्वपद should be उत्तरपद.

[LSK] दन्तानाम् $^{6/3}$ राजानः $^{1/3}$ राजदन्ताः $^{1/3}$॥ Front teeth

दन्त जस् + राजन् + जस् 2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः

Since षष्ठी is told in प्रथमा विभक्ति in समास-विधायक-सूत्र, the षष्ठी-ending word दन्त is subject to पूर्वपदनिपाद according to 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम्।. However, since this समास is found in राजदन्तादिगण, the word दन्त comes as पर by this sūtra 2.2.31 राजदन्तादिषु परम्।.

In राजदन्तादिगण, there some समासs in which पूर्वपद and उत्तरपद are seen in alternative manner also. The next वार्त्तिक explains this.

(वार्त्तिकम्) धर्मादिष्वनियमः ।

With reference to धर्म etc, the regulation for पूर्व or पर is not fixed.

धार्म-आदिषु $^{7/3}$ अनियमः $^{1/1}$।

2 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- धर्म-आदिषु 7/3 – In राजदन्तादिगण, there are some words, such as धर्मार्थौ and अर्थधर्मौ, in which पूर्वपद and उत्तरपद are not fixed. Such words are referred to as धर्मादि here. In अधिकरणे सप्तमी.
- अनियमः 1/1 – There is no fixed regulation for पूर्वपदनिपात.

[LSK] अर्थ-धर्मौ $^{1/2}$ । धर्म-अर्थौ $^{1/2}$ इत्यादि $^{1/1}$ ॥

अर्थश्च धर्मश्च अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ वा ।

अर्थ सुँ + धर्म सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

By this वार्त्तिक, both अर्थ and धर्म can be पूर्वपद.

[विधिसूत्रम्] 2.2.32 द्वन्द्वे घि । ~ पूर्वम्

In द्वन्द्व-समास, घि-संज्ञक word should be पूर्वपद.

द्वन्द्वे $^{7/1}$ घि $^{1/1}$। ~ पूर्वम् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- द्वन्द्वे 7/1 – द्वन्द्व-समास; in अधिकरणे सप्तमी.
- घि 1/1 – A संज्ञा defined by 1.4.7 शेषो घ्यसखि ।.
- पूर्वम् 0 – From 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।; This is taken as adverb to a supplied verb "प्रयुज्यते". This is विधि.

[LSK] द्वन्द्वे $^{7/1}$ घि-संज्ञम् $^{1/1}$ पूर्वम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

घि-संज्ञक word should be placed first in द्वन्द्व-समास.

[LSK] हरिः $^{1/1}$ च ^{0} हरः $^{1/1}$ च ^{0} हरिहरौ $^{1/2}$ ॥

हरि + सुँ + हर + सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

Since हरि is घि-संज्ञक word by being short इ-ending, हरि has to come in पूर्व by 2.2.32 द्वेन्द्वे घि । ~ पूर्वम्.

[विधिसूत्रम्] 2.2.33 अजाद्यदन्तम् । ~ द्वन्द्वे पूर्वम्

In द्वन्द्व-समास, a word which begins with a vowel and ends with अ should be पूर्वपद.

अजादि-अदन्तम्$^{1/1}$। ~ द्वन्द्वे$^{7/1}$ पूर्वम्$^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- अजादि-अदन्तम् 1/1 – अच् आदिः यस्य तत् अजादि (116B) । अत् अन्तः यस्य तत् अदन्तम् (116B) । अजादि च तत् अदन्तं च अजाद्यदन्तम् (KT) ।
- द्वन्द्वे 7/1 – From 2.2.32 द्वन्द्वे घि।; द्वन्द्व-समास; in अधिकरणे सप्तमी.
- पूर्वम् 0 – From 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।; This is taken as adverb to a supplied verb "प्रयुज्यते". This is विधि.

[LSK] द्वन्द्वे$^{7/1}$ पूर्वम्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

In द्वन्द्व-समास, a word which is अजादि as well as अदन्त should be placed first.

[LSK] ईशकृष्णौ$^{1/2}$ ॥

[विधिसूत्रम्] 2.2.34 अल्पाच्तरम् । ~ द्वन्द्वे पूर्वम्

In द्वन्द्व-समास, the word which contains least number of syllables should be पूर्वपद.

अल्प-अच्-तरम् $^{1/1}$। ~ द्वन्द्वे $^{7/1}$ पूर्वम् $^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- अल्प-अच्-तरम् 1/1 – अल्पः (अल्प-संख्यः) अच् यस्य तत् अल्पाच् पदम् (116B)। अल्पाच् एव अल्पाच्तरम्, स्वार्थे [29] तरप् । That पद which has least number of syllables.
- द्वन्द्वे 7/1 – From 2.2.32 द्वन्द्वे घि।; द्वन्द्व-समास; in अधिकरणे सप्तमी.
- पूर्वम् 0 – From 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।; This is taken as adverb to a supplied verb "प्रयुज्यते". This is विधि.

[LSK] शिव-केशवौ $^{1/2}$ ॥

शिवः च केशवः च शिवकेशवौ ।

शिव + सुँ + केशव + सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

Since शिव has fewer number of syllables among the words in the द्वन्द्वसमास, it comes as पूर्वपद by 2.2.34 अल्पाच्तरम् । ~ द्वन्द्वे पूर्वम्

Note that this regulation is only for the first word in the compound. For the second word onward, there is no regulation.

[29] If the तरप् is used in the sense of "the one superior of the two" as per 5.3.57 द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।, it can be used only among two words. In this case, when द्वन्द्व-समास has more than two words, this cannot be applied. Thus the तरप् in this case is taken as स्वार्थे.

Here are some more पूर्वपदनिपात regulations in समास given by वार्त्तिककार:

(वा.) ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणाम् आनुपूर्व्येण ।

In द्वन्द्वसमास, when the number of syllables is the same, among words denoting seasons or star signs, the order of the words is in keeping with their order. E.g., हेमन्त-शिशिर-वसन्ताः। कृत्तिका-रोहिण्यौ ।

(वा.) लघ्वक्षरं च पूर्वम् ।

In द्वन्द्वसमास, when the number of syllables is the same, the word which has vowel termed लघु is placed first. E.g., कुश-काशम् ।शर-चापम् ।

(वा.) अभ्यर्हितं च ।

In द्वन्द्वसमास, the word which denotes more respected object is placed first. E.g., मातापितरौ ।

(वा.) भ्रातुर्ज्यायसः ।

In द्वन्द्वसमास, among names of brothers, the name of elder member is placed first. E.g., युधिष्ठिरार्जुनौ ।

(वा.) वर्णानामनुपूर्व्येण ।

In द्वन्द्वसमास, among names of वर्णs, the order of the words is in keeping with their order. E.g., ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्-शूद्राः ।

(वा.) संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।

In any समास, among numbers, the smallest number is placed first. E.g., द्वौ च दश च द्वादश । द्वौ वा त्रयः वा द्वित्राः । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः ।

माता च पिता च मातापितरौ । mother and father

मातृ + सुँ + पितृ + सुँ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

By (वा.[30]) अभ्यर्हितं च पूर्वं निपतति इति वक्तव्यम् । "It has to be said that the more respected is placed first", मातृ is placed as पूर्वपद.

Now, there is अपवाद for this द्वन्द्वसमास.

[विधिसूत्रम्] 1.2.70 पिता मात्रा । ~ शेषः अन्यतरस्याम्

The word पितृ, when used with मातृ, optionally remains by itself.

पिता $^{1/1}$ मात्रा $^{3/1}$। ~ शेषः $^{1/1}$ अन्यतरस्याम् ^{0}

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- पिता 1/1 – A word पितृ.
- मात्रा 3/1 – A word मातृ; in सहतृतीया.
- शेषः 1/1 – From 1.2.64 सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।; शिष्यते इति शेषः । कर्मणि व्युत्पत्ति ।; that which remains. Being समानाधिकरण with पितृ, the word पितृ remains, and मातृ is elided. Being in the topic of एकशेष starting from this sūtra, both the words; मातृ and पितृ are understood to be used in the same विभक्ति.
- अन्यतरस्याम् 0 – Remaining of पितृ-शब्द is optional.

[LSK] मात्रा $^{3/1}$ सह ^{0} उक्तौ $^{7/1}$ पिता $^{1/1}$ वा ^{0} शिष्यते $^{III/1}$ ।

When said with मातृ word, optionally पितृ word only remains.

[LSK] माता $^{1/1}$ च ^{0} पिता $^{1/1}$ च ^{0} पितरौ $^{1/2}$, मातापितरौ $^{1/2}$ वा ^{0} ॥

माता च पिता च । mother and father

Instead of द्वन्द्वसमास by 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः ।, this एकशेषविधि 1.2.70 पिता मात्रा । applies optionally and पितृ word only remains.

पितृ + औ 4.1.2 स्वौजस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

Since there is द्वित्व, duality, in विवक्षा, द्विवचन is used in declension.

---

[30] महाभाष्यम् 1.436

[विधिसूत्रम्] 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । ~ एकवचनम्

A द्वन्द्व-समास of parts of living being, musical group, or army, is singular.

द्वन्द्वः $^{1/1}$ च ^{0} प्राणि-तूर्य-सेना-अङ्गानाम् $^{6/3}$ । ~ एकवचनम् $^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- द्वन्द्वः 1/1 – With a वार्त्तिक given here: (वा.) समाहारग्रहणं कर्तव्यम् ।, only समाहारद्वन्द्व is understood, not इतरेतर-द्वन्द्व. For the difference, see the commentary on चार्थे in 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः ।.
- च 0 – This connects the context from the previous sūtra. द्विगु is singular, द्वन्द्व is also singular.
- प्राणि-तूर्य-सेना-अङ्गानाम् 6/3 – अङ्ग is a part, of प्राणि, living being, तूर्य, musical group, and सेना, army. प्राणी च तूर्यं च सेना च प्राणितूर्यसेनाः (ID), तेषाम् अङ्गाः ।
- एकवचनम् 1/1 – From 2.4.1 द्विग्वेकवचनम् ।

[LSK] एषाम् $^{6/3}$ द्वन्द्वः $^{1/1}$ एकवत् ^{0} ।

द्वन्द्वसमास of these is treated as singular.

[LSK] पाणि-पादम् $^{1/1}$ ।

(A group of) hands and feet.

पाणी $^{1/2}$ च पादौ $^{1/2}$ च ^{0} एषाम् $^{6/3}$ समाहारः $^{1/1}$ ।

पाणि + औ + पाद + औ 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः

Here, चार्थ is in the sense of समाहार, a collection. Thus the समास-वत्ति is declined in singular by 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । ~ एकवचनम्.

[LSK] मार्दङ्गिक-वैणविकम् $^{1/1}$ ।

A group of mṛdaṅga and veṇu.

मार्दङ्गिकाः $^{1/3}$ च ^{0} वैणविकाः $^{1/3}$ च ^{0} एषाम् $^{6/3}$ समाहारः $^{1/1}$ ।

[LSK] रथिकाश्वारोहम् $^{1/1}$॥

A group of charioteers and cavalry.

रथिकाः $^{1/3}$ च ^{0} अश्वारोहाः $^{1/3}$ च ^{0} एषाम् $^{6/3}$ समाहारः $^{1/1}$ ।

Now, one of the most known समासान्त-प्रत्यय for द्वन्द्वसमास is introduced.

[विधिसूत्रम्] 5.4.106 द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ~ टच् समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

In समाहार-द्वन्द्व-समास, टच् is the समास-अन्त-तद्धितप्रत्यय after चवर्ग/द्/ष्/ह्-ending word.

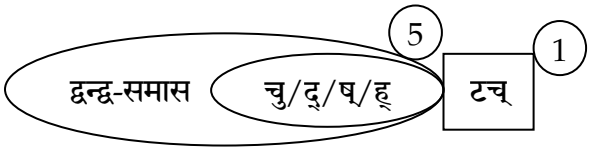

द्वन्द्वात्$^{5/1}$ चु-द-ष-ह-अन्तात्$^{5/1}$ समाहारे$^{7/1}$ । ~ टच्$^{1/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$ तद्धिताः$^{1/3}$ प्रत्ययः$^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- द्वन्द्वात् 5/1 – द्वन्द्व-समास; in दिग्योगे पञ्चमी.
- चु-द-ष-ह-अन्तात् 5/1 – चुः च दः च षः च हः च एषां समाहारः चुदषहम् (SD), चुदषहम् अन्ते यस्य सः चुदषहान्तः (176B), तस्मात् ।; adjective to द्वन्द्वात्.
- समाहारे 7/1 – In the sense of समाहार, qualifying द्वन्द्वात्; in विषयसप्तमी.
- टच् 1/1 – From 5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् ।; this is प्रत्यय. ट् and च् are इत्. The content is अ.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः ।.

  By this, the समासान्त-प्रत्यय becomes the end part of समास.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.

[LSK] चवर्ग-अन्तात्$^{5/1}$ द-ष-ह-अन्तात्$^{5/1}$ च^{0} द्वन्द्वात्$^{5/1}$ टच्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ समाहारे$^{7/1}$ ।

टच् is suffixed after द्वन्द्व-समास in the sense of collection, which ends with चवर्ग, द्, ष्, or ह्.

[LSK] वाक्$^{1/1}$ च^{0} त्वक्$^{1/1}$ च^{0} वाक्-त्वचम्$^{1/1}$ । A group of organ of speech and sense of touch.

This is an example of चवर्ग.

वाच् + सुँ + त्वच् + सुँ	2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः । ~ समासः
वाच् + त्वच् + टच्	5.4.106 द्वन्वाम्चुदषहान्तात्समाहारे । ~ टच् समासान्ताः तद्धिताः
वात्त्वच	8.2.30 चोः कुः । ~ झलि अन्ते च

[LSK] त्वक्स्रजम्$^{1/1}$ । A group of sense of touch and garland.

This is another example of चवर्ग.

त्वक् च स्रक् च अनयोः समाहारः ।

त्वच् + स्त्रज् + टच् 5.4.106 द्वन्वाम्च्चुदषहान्तात्समाहारे । ~ टच् समासान्ताः तद्धिताः

[LSK] शमीदृषदम्$^{1/1}$। A group of śamī tree and dṛṣad stone.

This is an example of दकार.

शमी च दृषत् च अनयोः समाहारः ।

शमी + दृषद् + टच् 5.4.106 द्वन्वाम्च्चुदषहान्तात्समाहारे । ~ टच् समासान्ताः तद्धिताः

[LSK] वात्त्विषम्$^{1/1}$ । A group of word and brilliance.

This is an example of षकार.

वाक् च त्विट् च अनयोः समाहारः ।

वाच् + त्विष् + टच् 5.4.106 द्वन्वाम्च्चुदषहान्तात्समाहारे । ~ टच् समासान्ताः तद्धिताः

[LSK] छत्रोपानहम्$^{1/1}$ । A group of umbrella and sandal.

This is an example of हकार.

छत्रं च उपानत् च अनयोः समाहारः ।

छत्र + उपानह् + टच् 5.4.106 द्वन्वाम्च्चुदषहान्तात्समाहारे । ~ टच् समासान्ताः तद्धिताः

[LSK] समाहारे$^{7/1}$ किम्^{0} ? प्रावृट्-शरदौ$^{1/2}$॥

Why is "समाहारे" said? See the case of "rainy season and autumn" . This is इतरेतर-द्वन्द्व-समास. Thus टच् is not applied though the द्वन्द-समास ends with दकार.

[LSK] इति^{0} द्वन्द्वः$^{1/1}$ ॥५॥

अथ समासान्ताः

[विधिसूत्रम्] 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

For any type of समास ending with ऋक्/पुर्/अप्/धुर् or पथिन्, समास-अन्त-तद्धितप्रत्यय अ becomes the last part. However, when अक्ष is in the context, धुर् ending समास does not get अ-प्रत्यय.

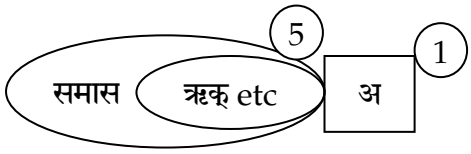

ऋक्-पूरब्-धूः-पथाम्$^{6/3}$ अ$^{1/1}$ अनक्षे$^{7/1}$ । ~ समासान्ताः$^{1/3}$ तद्धिताः$^{1/3}$ प्रत्ययः$^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- ऋक्-पूर्-अप्-धूः-पथाम् 6/3 – प्रातिपदिकs ऋच् (hymn), पुर् (town), अप् (water), धुर् (load, yoke), and पथिन् (way) are compounded in ID; in स्थानेयोगा षष्ठी. Though this is under परश्च अधिकार, प्रत्यय is enjoined as अन्तावयव in this sūtra. By तदन्तविधि, समासs ending with these five words are understood.
- अ 1/1 – This is प्रत्यय.
- अनक्षे 7/1 – न अक्षः अनक्षः (NT), तस्मिन् ।; in सति सप्तमी. This is connected only to धुर्.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

  By this, the समासान्त-प्रत्यय becomes the end part of समास.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.

[LSK] अ$^{1/1}$ अनक्षे$^{7/1}$ इति^{0} च्छेदः$^{1/1}$।

The sandhi is broken into अ as प्रत्यय and अनक्षे.

[LSK] ऋग्-आदि-अन्तस्य$^{6/1}$ समासस्य$^{6/1}$ अ-प्रत्ययः$^{1/1}$ अन्त-अवयवः$^{1/1}$ अक्षे$^{7/1}$ या$^{1/1}$ धूः$^{1/1}$ तदन्तस्य$^{6/1}$ तु^{0} न^{0} ।

A suffix अ becomes the last part of समास which ends with ऋक् etc. However, when अक्ष is compounded, the suffix does not come for धुर्-ending समास.

[LSK] अर्धर्चः $^{1/1}$। Half of ṛk.

ऋचः $^{6/1}$ अर्धम् $^{1/1}$ अर्धर्चः $^{1/1}$/अर्धर्चम् $^{1/1}$ ।

The रूपसिद्धि for the same word has already been shown under 2.4.31 अर्धर्चाः पुंसि च ।.

ऋच् + ङस् + अर्ध + सुँ 2.2.2 अर्धं नपुंसकम् । ~ तत्पुरुषः समासः

अर्ध + ऋच् 2.2.30 उपसर्जनं पूर्वम् ।

अर्धर्च् 6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि पूर्वपरयोः एकः संहितायाम्

अर्धर्च् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

Feminine gender for the समास by 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। is negated by 2.4.31 अर्धर्चाः पुंसि च । ~ नपुंसके. By this, neuter form अर्धर्चम् is also possible.

[LSK] विष्णुपुरम् $^{1/1}$। The city of Viṣṇu.

विष्णोः $^{6/1}$ पूः $^{1/1}$ विष्णुपुरम् $^{1/1}$ ।

विष्णु + ङस् + पुर् + सुँ 2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः समासः

विष्णुपुर् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

[LSK] विमलापम् $^{1/1}$ सरः $^{1/1}$। A lake which has clear water.

विमलाः $^{1/3}$ आपः $^{1/3}$ यस्य $^{6/1}$ तत् $^{1/1}$ विमलापम् $^{1/1}$ सरः $^{1/1}$ ।

विमल + जस् + अप् + जस् 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः समासः

विमलाप् 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि पूर्वपरयोः एकः संहितायाम्

विमलाप् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

[LSK] राजधूरा $^{1/1}$।

राज्ञः $^{6/1}$ धूः $^{1/1}$ राजधुरा $^{1/1}$ । Heavy work of king

राजन् + ङस् + धुर् + सुँ 2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः समासः

राज + धुर् 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

राजधुर् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

By 2.4.26 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।, the समास is in feminine.

राजधुर + टाप् 4.1.4 अजाद्यतष्टाप् । ~ स्त्रियाम्

[LSK] अक्षे $^{7/1}$ तु ^{0} अक्षधूः $^{1/1}$।

However, when the word अक्ष is present, धुर् does not get अ-प्रत्यय.

अक्षस्य $^{6/1}$ धूः $^{1/1}$ अक्षधूः $^{1/1}$ । Yoke of wheel.

अक्ष + ङस् + धुर् + सुँ 2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः समासः

Since the word अक्ष is compounded, 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । does not apply.

अक्षधुर् + सुँ 4.1.2 स्वौजस् ... । ~ प्रातिपदिकात्

अक्षधुर् 6.1.68 हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ~ लोपः

अक्षधूर् 8.2.76 र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । ~ धातोः पदस्य अन्ते

अक्षधूः 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः

[LSK] दृढधूः $^{1/1}$ अक्षः $^{1/1}$।

Even when the word अक्ष itself is not compounded, if that word is in the context, the अ-प्रत्यय does not take place for धुर्-ending समास.

दृढा $^{1/1}$ धूः $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ दृढधूः $^{1/1}$ अक्षः $^{1/1}$। A wheel which has well-fixed yoke.

दृढा + सुँ + धुर् + सुँ 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः

दृढ + धुर् 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंसकादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

The declension is the same as for the case of अक्षधुर्.

[LSK] सखिपथः $^{1/1}$।

सख्युः $^{6/1}$ पन्थाः $^{1/1}$ सखिपथः $^{1/1}$ । The road of friend.

सखि + ङस् + पथिन् + सुँ 2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः समासः

सखि + पथिन् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

सखि + पथ् + अ 7.1.88 भस्य टेर्लोपः । ~ पथिमथ्यृभुक्षामात्

[LSK] रम्यपथः $^{1/1}$ देशः $^{1/1}$॥ A place where there are pleasant roads.

रम्याः $^{1/3}$ पन्थानः $^{1/3}$ यस्य $^{6/1}$/यस्मिन् $^{7/1}$ वा ^{0} सः $^{1/1}$ रम्यपथः $^{1/1}$ देशः $^{1/1}$।

रम्य + जस् + पथिन् + जस् 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ बहुव्रीहिः

रम्य + पथिन् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

रम्य + पथ् + अ 7.1.88 भस्य टेर्लोपः । ~ पथिमथ्यृभुक्षामात्

[विधिसूत्रम्] 5.4.76 अक्ष्णोऽदर्शनात् । ~ अच् समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः परः च

After any type of समास ending with अक्षि, which does not denote the eye, अच् is suffixed.

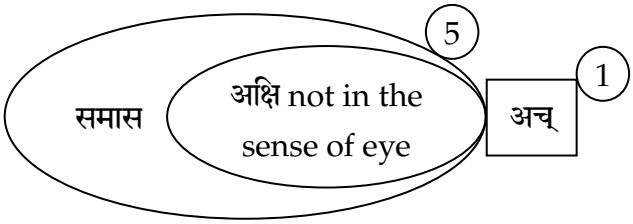

अक्ष्णः $^{5/1}$ अदर्शनात् $^{5/1}$ । ~ अच् $^{1/1}$ समासान्ताः $^{1/3}$ तद्धिताः $^{1/3}$ प्रत्ययः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0}

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- अक्ष्णः 5/1 – The word अक्षि in दिग्योगे पञ्चमी.[31] By तदन्तविधि and the context of being under समासान्त-प्रत्यय, समास ending with अक्षि is understood.
- अदर्शनात् 5/1 – दृश्यते अनेन इति दर्शनं नेत्रम् । करणे ल्युट् ।; दर्शन here means the eye. न दर्शनम् अदर्शनम्, तस्मात् ।; This is adjective to अक्ष्णः.
- अच् 1/1 – From 5.4.75 अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ।; This is प्रत्यय.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] अचक्षुःपर्यायात् $^{5/1}$ अक्ष्णः $^{5/1}$ अच् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ समासान्तः $^{1/1}$।

अच् is the प्रत्यय at the end of समास after अक्षि which is not a synonym for चक्षुस्.

[LSK] गवाम् $^{6/3}$ अक्षि $^{1/1}$ इव ^{0} गवाक्षः $^{1/1}$॥

That which is like the eye of cows, such as air hole of stone window.

गो + आम् + अक्षि + सुँ	2.2.8 षष्ठी । ~ तत्पुरुषः समासः
ग् अवङ् + अक्षि	6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ विभाषा गोः अचि
गवाक्षि	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ पूर्वपरयोः एकः अचि
गवाक्षि + अच्	5.4.76 अक्ष्णोऽदर्शनात् । ~ अच् समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः परः च
गवाक्ष् + अ	6.4.148 यस्येति च । ~ लोपः तद्धिते भस्य

---

[31] अक्षि + ङसि

अक्ष् अनङ् + अस्	7.1.75 अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । ~ अक्षु विभक्तिषु तृतीयादिषु
अक्ष् न् + अस्	6.4.134 अल्लोपोऽनः । ~ भस्य अङ्गस्य
अक्ष् ण् + अस्	8.4.1 रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

[विधिसूत्रम्] 5.4.85 उपसर्गादध्वनः । ~ अच् समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः परः च

After any type of समास ending with अध्वन्, which comes after उपसर्ग (प्रादि), अच् is समासान्त-तद्धितप्रत्यय.

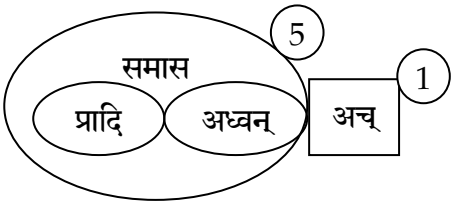

उपसर्गात्$^{5/1}$ अध्वनः$^{5/1}$ । ~ अच्$^{1/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$ तद्धिताः$^{1/3}$ प्रत्ययः$^{1/1}$ परः$^{1/1}$ च^{0}

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- उपसर्गात् 5/1 – Since the definition of उपसर्ग is told as 1.4.59 उपसर्गाः क्रियायोगे । ~ प्रादयः, and the word अध्वन् is not क्रियावाचिन्, उपसर्ग here means particles in प्रादिगण.
- अध्वनः 5/1 – By तदन्तविधि and the context of समासान्ताः, "after समास ending with अध्वन्" is understood.
- अच् 1/1 – From 5.4.75 अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ।; This is प्रत्यय.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.
- तद्धिताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 4.1.76 तद्धिताः ।.
- प्रत्ययः 1/1 – From अधिकारसूत्र 3.1.1 प्रत्ययः।.

[LSK] प्रगतः$^{1/1}$ अध्वानम्$^{2/1}$ प्राध्वः$^{1/1}$ रथः$^{1/1}$।

That which runs forward on the road, such as chariot.

प्र + अध्वन् + अम्	(वा.) अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।
प्राध्वन्	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ पूर्वपरयोः एकः अचि
प्राध्वन् + अच्	5.4.85 उपसर्गादध्वनः । ~ अच् समासान्ताः तद्धिताः
प्राध्व् + अ	6.4.144 नस्तद्धिते । ~ टेः लोपः भस्य

[विधिसूत्रम्] 5.4.69 न पूजनात् । ~ समासान्ताः तद्धिताः प्रत्ययः

Any समासान्त-तद्धित-प्रत्यय does not come after समास which has last word after सु or अति in the sense of praise

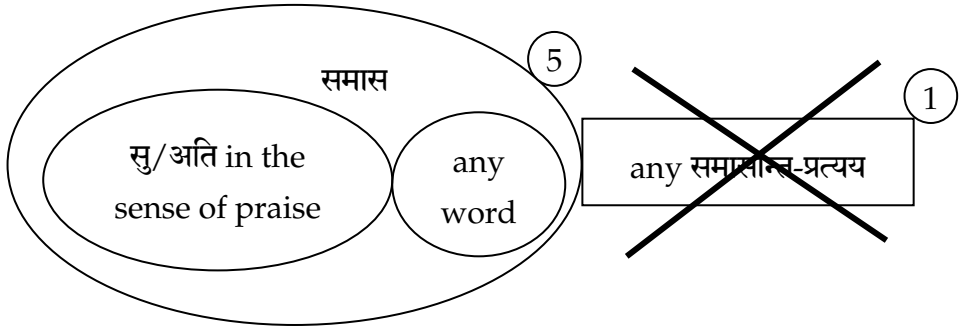

न^{0} पूजनात्$^{5/1}$ । ~ अच्$^{1/1}$ समासान्ताः$^{1/3}$ तद्धिताः$^{1/3}$ प्रत्ययः$^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- न 0 – This is to negate any समासान्त-प्रत्यय.
- पूजनात् 5/1 – By the context and तदन्तविधि, "पूजन-अर्थात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात्, after समास ending with प्रातिपदिक which comes after a word having the meaning of praise" is understood.

  (वा.) स्वतिभ्यामेव । [K] पूजायां स्वति-ग्रहणं कर्तव्यम् । Here, पूजन-अर्थ words are सु and अति only.
- समासान्ताः 1/3 – From अधिकारसूत्र 5.4.68 समासान्ताः।.

[LSK] पूजनार्थात्$^{5/1}$ परेभ्यः$^{5/3}$ समासान्ताः$^{1/3}$ न^{0} स्युः$^{1/3}$ ।

There should not be समासान्त-प्रत्यय after समास ending with words coming after a word expressing praise.

[LSK] सुराजा$^{1/1}$ । अतिराजा$^{1/1}$॥

Respected king. Here, both सु and अति are in the sense of पूजा. Thus टच् by 5.4.91 राजाहःसखिभ्यष्टच् । after राजन् is negated by this sūtra.

[LSK] इति^{0} समासान्ताः$^{1/3}$॥

1 MILLION +VIEWS

THANK YOU 1 MILLION TIMES FOR YOUR SUPPORT
VISITS TO OUR WEBSITE EXCEEDS 1 MILLION

www.arshaavinash.in

WEBSITE FOR FREE E—BOOKS ON
VEDANTA, SANSKRIT& INDIAN CULTURE

PUJYA SWAMI DAYANANDA SARASWATI- A BRIEF BIOGRAPHY: **By N. Avinashilingam in English, Tamil, Hindi, Telugu, Kannada, Japanese, French, Spanish and Portuguese.**

SWAMI PARAMARTHANANDA'S BOOKS : **Introduction to Vedanta, Tattva Bodha, Bhagavad Gita, Isavasya Upanisad, Kenopanisad, Kathopanisad, Prasna Upanisad, Mundaka Upanisad, Mandukya Upanisad with karika, Taittiriya Upanisad, Aitareya Upanisad, Chandogya Upanisad, Brihadarnyaka Upanisad, Kaivalya Upanisad, Brahma Sutra, Bhagavad Gita Bhashyam, Isavasya Upanisad Bhashyam, Mandukya Upanisad Bhashyam, Niti Satakam, Vairagya Satakam, Atma Bodha, Sadhana Panchakam, Vivekachudamani, Sarva Vedanta Siddhanta Sara Sangraha, Panchadasi, Manisha Panchakam, Upadesha Saara, Saddarsanam, Uddhava Gita, Jayanteya Gita, Jiva Yatra, Advaita Makaranda, Dakshinamurthy Stotram, Drg Drsya Viveka, Naishkarmya Siddhi, Vichara Sagaram, Vakyavritti, Upadesa Sahasri, Anubhuti Prakasa, Ashtavakra Gita, Apparokshanubhuti, Rama Gita, Profoun Q & A on Vedanta, etc.**

MICHIKA'S BOOKS ON SANSKRIT GRAMMAR: Enjoyable Sanskrit Grammar Books-Basic Structure of Language, Phonetics & Sandhi, Derivatives (Pancavrttayah), Dhatukosah, Astadhyayi, Study Guide to Panini Sutras through Lagu Siddhanta Kaumudi, Grammatical analysis of Gita,etc.

THERE ARE MANY MORE BOOKS AND ARTICLES ON INDIAN CULTURE & SPIRITUALITY, CHANTING, YOGA AND MEDITATION.

PRINTING & FREE DISTRIBUTION OF PUJYA SWAMI DAYANANDA SARASWATI'S

BRIEF BIOGRAPHY - in English, Tamil and Telugu.

WEEKLY VEDANTA CLASSES conducted at COIMBATORE.

DONATIONS TO THE TRUST ARE WELCOME AND ARE EXEMPT UNDER SECTION 80G OF INCOME TAX ACT 1961

ARSHA AVINASH FOUNDATION
#104 Third Street, Tatabad, Coimbatore-641012, India.
Phone: +91 94873 73635 | arshaavinash.in@gmail.com
www.arshaavinash.in